

HANÁK PÉTER

Iratok az 1894—95. évi magyar kormányválság törtéretéhez

I. Bevezetés

A mozgalmas eseményekben nem szűkölködő 1894. esztendő súlyos kormányválsággal zárult. Karácsony előtt néhány nappal adta be lemondását — másodízben és véglegesen — a Wekerle-kormány. Ez a néhány év leforgása alatt immár negyedik kormányváltozás, amely nem csupán néhány rangos politikai személyiség, hanem egy irányzat bukását is jelentette, elég világosan feltárta, hogy letűnőben van a dualizmus korábbi nyugalmi periódusa. A kormányválság fokozott érdeklődést, izgalmat és idegességet váltott ki a fejlemények formálóiból és szemlélőiből. Legalábbis erre vall az a gazdag forrásanyag, amely többek között az osztrák és magyar politikai vezető személyek bizalmas közléseinek dokumentumait tartalmazza.* Alkalmasint nem csupán szerencsés véletlennek vagy levéltárosi pedantériának köszönhető, hogy az 1894. évi válságra vonatkozó iratok gondosan egybegyűjtve az utókor számára rezerváltattak. Fel kell tételeznünk, hogy Kálnoky Gusztáv külügyminiszter, Kállay Béni közös pénzügyminiszter és Pápay István kabinetirodai osztályfőnök, az uralkodó legközvetlenebb tanácsadói — következőképpen maga Ferenc József is — a kormányzat szokványos gondjainál, rutinmegoldásainál nagyobb jelentőséget tulajdonítottak az 1894. évi válságnak — s iratai megőrzésének.

A kormányválság lefolyása a külső szemlélő előtt aligha különbözik a kor bármely parlamentáris államának tucatnyi hasonló eseményétől. Az egyik kormány ment, s — az átlagosnál talán valamivel több bonyodalom után — jött a másik. Ez a lakonikus végeredménye a bőbeszédű dokumentumoknak. A megfigyelő azonban, ha a lakonikus végeredményeknél többre, a részletekre és árnyalatokra is érzékeny, a válság iratanyagából valami aggályos nehézkességet is kiérezhet, valami szorongást egy kiszámíthatatlan esélytől, a műtét közben felléphető komplikációktól, — talán csak a komplikációk fantómjától. Maga a szorongás, a Burg, a Ballhausplatz, a Szent György utca hivatalaira ránehezedő, mindenesetre tény és valóság volt.

Ha a megfigyelő aztán a parlamentáris aktusok mögött lappangó aggodalom okait, a különböző javaslatok, törekvések, taktikai húzások mögött rejlő politikai erőket kezdi kutatni, és az 1894. évi válságot nem önmagában, hanem a megelőzőkkel és a következőkkel egységes folyamatba illesztve

* A bécsi Staatsarchiv külügyminisztériumi állagában egy „Ungarisches Ehegesetz und Minister Crise 1894” jelzetű csomó, az ugyancsak bécsi eredetű, jelenleg az Országos Levéltárban őrzött Pápay hagyaték 24. sz. dobozában egy „Auf die Minister-Crisis in Dezember 894 und Jänner 895 Bezug nehmende Schriftstücke” címmel ellátott csomó és Kállay Béni hagyatékában „Rezervált iratok 1894/5-ből, Nem közlendők” feliratú iratköteg őrzi a kormányválság főbb dokumentumait.

tekinti, akkor a dualista Monarchiának már megalkotásakor is jelentkező s minduntalan visszatérő problémájába ütközik: hogyan lehet a 67-es „közjogi bázist”, a Monarchia ingatag belső rendjét és nagyhatalmi állását érdemleges változtatások nélkül, alkotmányos eszközökkel, vagy legalább az alkotmányosság külszínének megőrzésével fenntartani.

*

Az alábbiakban közölt iratok az 1894. évi, majdnem három hónapig elhúzódó kormányválság idejéből valók. Az első, az országgyűléstől elfogadott egyházpolitikai törvényjavaslatok felterjesztése 1894. október 26-i, a rávezetett királyi szentesítés december 9-i keltezésű. A két dátum közötti hat hét nemcsak a kormányválság kirobbanásának, de egy többéves politikai kísérlet végleges lejárátódásának időszaka is. A Wekerle-kormány, amikor október 26-án szentesítésre felterjesztette a kötelező polgári házasság és a polgári anyakönyv bevezetéséről szóló törvényjavaslatot, méltán úgy érezhette, hogy a klérussal, a konzervatív arisztokráciával, a bécsi udvari körökkel s magának Ferenc Józsefnek személyes ellenérzésével szemben, sikerrel vívott meg egy harcot, amely a 67-es kormánypolitika liberális irányban, reformok útján történő megerősítésére volt irányozva.¹

Az előzményeket pár szóval felvázolni, nem történelmi közhelyeket ismételnünk kívánunk, amikor ehelyütt is rámutatunk arra, hogy a kiegyezést követő negyedszázad alatt bekövetkezett jelentékeny gazdasági és társadalmi változások az osztályviszonyokban s a politikai életben szemellátható eltolódásokat eredményeztek. Az 1880-as években a gyors ütemben bontakozó tőkés fejlődés ellentéteket támasztott az uralkodó osztályok soraiban, valamint az uralkodó osztályok egyes csoportjai és a középrétegek között; — ebben az évtizedben új erőre kapott a széles közvélemény előtt mindig is népszerűtlen kiegyezési rendszer ellenzéke; a kiegyezés „vívmányaival” ki nem elégitett nemzeti öntudat jólfejtett érzékenységét mindjobban felszította és kihasználta az ellenzéki pártok nacionalista demagógiája. Ugyanakkor az évtized folyamán sok csapás, új ínség és nyomorúság szakadt a dolgozó tömegekre; megnőtt, kiváltképpen a falvak széthulló szegénységében, az elégedetlenség s a szociális feszültség.

Az általános politikai erjedés viszonyai között gyengült a dualista rendszer osztálybázisa, mind tarthatatlanabbá vált a Tisza Kálmán-féle kormányzati szisztéma: a dualista rendszer sokrétű politikai-hatalmi viszonylatainak változatlan konzerválása. Tisza Kálmán bukásakor, 1890-ben, már 67 hívei, a szabadelvű kormányrendszer bérlői és haszonélvezői előtt is többé-kevésbé világossá vált a változtatás szükségessége. A korabeli dokumentumok arról tanúskodnak, hogy az uralkodót és a kormánypárt vezető köreit elsősorban a

¹ Az egyházpolitikának a 67-es alap megerősítésére irányuló célzatosságát — a teljeseen elfogult klerikális felfogásának kivételével — valameennyi történelmi feldolgozás megállapítja. Így *Beksi Gyula* A magyar nemzet története (szerk. *Szilágyi Sándor*) Bpest. 1898. X. kötetében a 786—791. l.; *Ábrányi Kornél* a Politikai Magyarország. Bpest. 1913. II. kötetében írt Húsz év története 1890—1910. c. fejezet 402—404., 416—419. l.; *Gratz Gusztáv*: A dualizmus kora. Bpest. 1934. I. k. 290—291. l. — A liberális reformpolitika indítékait részletesebben kifejthetjük a korszakról szóló egyetemi jegyzetben, *Hanák Péter—Sándor Vilmos*: Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában. 3. füzet. 1880—1900. Bpest. 1959. 185—186. l.

„közjogi” ellenzék állandó erősödése s a „nemzeti szellem” térhódítása aggasztotta,² elsősorban ezt igyekeztek, hol adminisztratív-rendőri eszközökkel, hol politikai ügyeskedésekkel visszaszorítani, ellensúlyozni. A 90-es évek elején, a Szapáry-kormány idején vajmi kevés sikert értek el. Ezekben a kudarcos években, sok meddő kísérletezés, tanácstalan topogás után lassan formálódott ki a kormánypárt liberális vezető köreiből egy hatásosabbnak tűnő ellenakció: az egyházpolitikai reform gondolata.³

A reformtaktika kitervezői és élharcosai — kezdetben aligha tudatos megfontolással, de később a politikai fejlemények tanulságait jól felhasználva — arra számítottak, hogy a liberális egyházpolitikai reformokkal a magyar politikai életet kimozdíthatják a negyvennyolcasság — hatvanhetesség hagyományos ellentétének keringési pályájáról s a közéletben uralkodó „közjogi” kérdés helyébe a liberalizmus — konzervativizmus ellentétét állíthatják. Ez a taktika, remélték, alkalmas lesz a 67-es kormányzat bázisának szélesítésére, a meggyengült szabadelvű egypárturalom stabilizálására.⁴ E megfontolásokban volt némi realitás és logika. A hároméves egyházpolitikai küzdelem, valóban, módosította a pártpolitikai frontvonalakat, ideig-óráig csakugyan megbontotta a „közjogi” ellenzékét, háttérbeszorította a kiegyezés közjogi kérdéseinek feszegetését s kétségtelenül gyarapította a kormányzat befolyását, tekintélyét. Csakhogy — miként a dualista rendszer semmilyen vállalkozásában soha nem sikerült tiszta nyereséget elkönyvelni, — úgy az egyházpolitikai reformtaktikának is azonnal súlyos teherterelei mutatkoztak.

A kormány csak a 48-as ellenzék tekintélyes részének támogatásával, jóindulata megnyerésével, s főként: a *nemzeti* közvéleménynek a konzervatív, aulikus arisztokrácia s a katolikus bécsi udvar iránti ellenszenvét felköltve tudott a reformoknak többséget biztosítani. Ezzel azonban nemcsak a katolikus klérus és a konzervatív arisztokrácia haragját, nyílt és alattomos táma-

² A kabinetirodai titkos iratok között számos akta tanúskodik arról, hogy mennyi gondot okozott, mennyi érzékenységet sértett Bécsben, s magánál Ferenc Józsefnél a nemzeti szellem erősödése, a Kossuth-kultusz térhódítása. L.: O. L. Kabinetsarchiv, Geheimakten. Nachlaß Pápay (továbbiakban: Nachlaß Pápay), Karton 23. anyagát. A legjellemzőbb iratokat közzétette *Eckhart Ferenc*: *Ferenc József és a Kossuth-kultusz c. tanulmányában*. Magyar Szemle I. 1927. 370—378. l.

Ferenc József már 1890 márciusában, a Szapáry-kormány első minisztertanácsi ülésén, amelyen személyesen elnökölt, kifejtette: elvárja az új kormánytól, hogy erélyesen szembeszáll a 67-es közjogi alap megváltoztatására, lazítására irányuló bármilyen nemzeti aspirációval. O. L. Mt. jkv. 1890. márc. 16. (9. sz.)

³ 1890—91-ben, az egyházpolitikai kérdések felmerültek a kormány és kormánypárt nem volt teljes tudatában a kérdés taktikai jelentőségének. Sokáig az egyházzal való megegyezés útját keresték. Csak 1892 tavaszán bontakoztak ki az egyházpolitikával kapcsolatos taktikai lehetőségek, s csak ez év nyarán szögezte le magát határozottan a párt a liberális egyházpolitika keresztülvitele mellett. Ezt bizonyítja az a nagy tényanyag, amit *Salacz Gábor*: *A magyar kultúrharc története. 1890—1895*. Bécs, 1938, könyvében — bár teljesen egyoldalúan klerikális szellemben — felsorakoztat. Vö. továbbá: *A magyar nemzet története*. X. k. 773—780. l. — Még az 1892. évi téli választások után a király elnökletével tartott minisztertanácson sem szánták el magukat a liberális egyházpolitika megindítására, bár a király ezúttal is aggodalommal emlékezett meg a nemzeti tendenciák további erősödéséről, amely előbb-utóbb olyan helyzethez vezethet, ahonnan nincs békés kiút. A minisztertanács azonban semmilyen konkrét programpontra nem tudott megállapodni, amivel a „fenyegető jelenségeket” ellensúlyozhatnák. L.: O. L. Mt. jkv. 1892. febr. 24. (8. sz.)

⁴ *Hanák-Sándor*, id. egyetemi jegyzet, 185—186., 207., l., — továbbá *Hanák Péter*: *A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén*. Történelmi Szemle 1959. 1—2. sz. 69., 82—83. l.

dásainak özönét idézte magára, hanem a bécsi kormányzó körök bizalmát is elvesztette.⁵ Az uralkodó kezdettől fogva vonakodva, vallásos meggyőződése ellenére, csak a politikai helyzet kényszere miatt járult hozzá az egyházpolitikai javaslatok tárgyalásához,⁶ később, főként a „széllball” való paktálás s az oly kárhozotásoknak ítélt „nemzeti szellemmel” való kacérkodás miatt megelégtelte az új taktikát. Ilyen áron, a trón leghívebb támaszainak ellenzékbe taszításával, a katolikus egyház hatalmi állásának csorbításával, a nemzeti szellem ilyen kétséértékű megnyergelésével nem kívánta — bárha a 67-es alapot védő — „magyar kormánya” helyzetének megerősítését. Amikor 1894 májusában a klerikális-konzervatív többségű főrendiház leszavazta a kötelező polgári házasság bevezetéséről szóló törvényjavaslatot, Ferenc József megragadta az alkalmat a Wekerle-kormány megbuktatására.

Az 1894 végén bekövetkezett kormányváltás közvetlen előzményei tehát május végére — június elejére nyúlnak vissza. A fordulat már akkor gondosan elő volt készítve, a szerepek ki voltak osztva. Ferenc József május 30-án kiprovokálja a kormány lemondását, Wekerle sértődötten távozik. Adott jelre egy pillanat alatt Bécsben terem Khuen-Héderváry Károly horvát bán, a király egyik közvetlen bizalmi embere, politikai „vastartaléka”, akit Ferenc József már régóta készenlétben tartott a magyar közügyek vezetésére, és új, konzervatívabb kormány előkészítésével bízta meg.⁷ Ezen a ponton azonban váratlan és páratlan incidens borítja fel a fölülről előidézett és rendezett fordulatot: a szabadelvű párt ezúttal nem engedelmeskedik a királyi parancsnak, elutasítja Khuen-Héderváryt és bizalmat szavaz a lemondott kormánynak.⁸

A dinasztia- és monarchiahű kormánypártot és vezetőit erre — a saját mértékükkel mérve — „forradalmi” lépésre (ahogy Bécsben botránykozva mondogatták: „skandalumra”) nemcsak a nagy presztizs- és pozícióvesztés készítette, hanem az a megfontolás, hogy a Khuen-Héderváryval fémjelzett irányváltozás a liberális reformtaktika minden eredményét elvesztegetné, s ez, szerintük, a dualizmust szilárdan fenntartó magyarországi egypárt uralmi rendszert is súlyosan veszélyeztetné. A párt ellenkezése végülis visszakozásra kényszerítette a királyt. Június 9-én ismét Wekerle kapott megbízást a kor-

⁵ Ez látható pl. Kálnoky 1894. ápr. 22-i jelentéséből, amelyben már azt veti fel vajon jogosult-e még a kormány — a széllballal fenntartott kapcsolata miatt — a király bizalmára. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (továbbiakban: HHStA), Staatskanzlei (Ministerium des Äußern), Politisches Archiv. Interna. Liasse XXXI. c. (továbbiakban: Min. d. Äu. Pol. Arch. Int.). Az irat filmmásolata: O. L. Filmtár. W. 41. doboz. Az irat felhasználásával a kérdést tárgyalja *Salacz*: i. m. 300–301. l. — Ugyancsak nagyfokú bizalmatlanság jellemezte a bécsi konzervatív, félhivatalos sajtót is. A *Presse* 1894 karácsonyi számának ilyen tartalmú támadásával polemizál a *Nemzet* 1894. dec. 27-i számában „Az osztrák félhivatalos a helyzetről” c. kommentárja.

⁶ Ennek legvilágosabb megfogalmazását l. az 1893. nov. 6-i minisztertanács jegyzőkönyvében, OL. Mt. jkv. 1893. nov. 6. (39. sz.). Ferenc József e felszólalásának vázlatát gondosan megőriztette a kabinetiroda titkos irattárában. A feljegyzést közli *Salacz*; i. m. V. melléklet, 391–392. l.

⁷ Wekerle lemondására l. Thallóczy Lajos Naplófeljegyzései. 1894. máj. 31. I. k. 4f4–4f7. l. Országos Széchényi Könyvtár kéziratára (OSzKk), Quart. Hung. 2459. Khuen-Héderváry megbízatására: Gróf Tisza István összes munkái. I. k. Bpest. 1923. Naplószzerű feljegyzések. Az 1894 május–június havi krízis történetéhez. 684. l. — Kállay máj. 27-i és máj. 30-i levele Khuen-Héderváryhoz. OSzKk. Levélestár.

⁸ A magyar nemzet története. X. k. 799–800. l., — Politikai Magyarország, II. k. 428. l. A legészleltesebben ismerteti a szabadelvű párti ellenállás rugóit és részleteit Tisza István naplószzerű feljegyzésében, i. m. 684. skk. l.

mányalakításra, olyan garanciával, hogy a király személyesen interveniál az egyházpolitikai javaslatok főrendiházi elfogadtatása érdekében.⁹

A május—júniusi válságból a Wekerle-kormány látszólag megerősödve került ki. A királyi kapituláció után a főrendiház sem sokat akadékoskodott. A fontosabb javaslatokat, a polgári házasság és anyakönyv bevezetéséről szólókat június végén, ill. október elején csekély ellenkezés után megszavazta. A „rebellió” és „győzelem” után a kormány tekintélye nagyot nőtt a közvéleményben. A liberális lapok hőskölteeményeket zengtek a dicsóséggel zárult egyházpolitikai küzdelemről, s Wekerlét mint a megújhodott szabadelvűség európeér bajnokát ünnepelték. Pedig a liberális epopea lovagja mögött ott ült az „atra cura”: a kegyvesztettség. Az új Wekerle-kormány helyzete, a valóságban, kezdettől nehéz volt, s ahogy a „legfelső bizalom” hiányának jelei az idő múlásával megszorodtak, mind bizonytalanabbá vált. „Hogy tartsak én össze egy pártot, melynek egyes tagjai, sajtójának egy része rögtön kirúg, ha látja, hogy a koronát játszhatják ki ellenem” — írta keserűen Wekerle egyik novemberi levelében. A királyi bizalom híján „szárnyaszegett politikusnak” érezte magát, akitől semmilyen eredményt nem lehet kívánni.¹⁰ Wekerlének a maga szűk, dualista politikai világában igaza lehetett: a kegyvesztés volt az Érisz-alma, amely csüggedést és egyenetlenséget támasztott a párt és kormány kebelében, a lassan ölő mérég, amely elsorvasztotta a júniusban még duzzadó energiákat s az akkor diadalmas „nagy kabinet” végpusztulását okozta.

*

A sötét gondok nem voltak alaptalanok. Amikor a kormány 1894. október 26-án az országgyűlés mindkét háza által elfogadott, három egyházpolitikai törvényjavaslatot szentesítésre felterjesztette, sorsa — mérvadó udvari körökben — már rég megpecsételődött. Közrejátszott ebben Ferenc Józsefnek — gyakran a z államra is elhalványító — túlérzékeny személyes hiúsága, revansvágya a kínos júniusi kudarcért, leginkább azonban az a mind határozottabb véleményű érlelődő balsejtelme, hogy a vallásos érzelmeinek és szemléletének elhallgattatása s személyének annyi kompromittálása árán megvalósított liberális reformpolitika nem érte el az óhajtott célt. Ferenc József — amint jónéhány adatból sejteni lehet — valamiképpen felismerte azt az ellentmondást, hogy a „nemzeti szellem” elhatalmasodásának megakasztására irányuló liberális reformtaktika is csak a nemzeti öntudat ellenzéki rugóira appellálva lehetett hatásos.¹¹ Az uralkodó a Kossuth temetésekor tapasztalt nagy nemzeti demonstrációból, az egyházpolitikai vitákban a kormány és a szélbali ellenzék összefogásából, több ellenzéki újság kormánybarát transzfigurációjának mellékszövegéből, majd a Kossuth Ferenc hazatérését és itthoni szereplését fogadó viharos ovációkból megérthette, hogy a reformpolitika, ha meg is nyerte, nem gyúrta át a közvélemény hangulatát.

⁹ *Salacz*; li. m. 313—314. l. A visszakozást Ferenc József pesszimista hangú táviratban adta Kálnoky tudtára, HHStA. Min. d. Au. Pol. Arch. Int. Liasse XXXI. c. Ferenc József június 9-i számjeles távirata.

¹⁰ Wekerle 1894. nov. 11-i levele Pápay Istvánhoz, 7. sz. irat.

¹¹ Erre utal a szentesítést megadó királyi leirat tervezete, 16. sz. irat; — továbbá a Bánffy miniszterelnök számára adott irányelveknek az a pontja, amely a kormánypárt és a függetlenségi párt közti kapcsolatok megszüntetését és a Kossuth-kultusz energikus „kiiktását” követeli. 33. sz. irat.

Ferenc Józsefben 1894 nyarán végleg megérlelődött az elhatározás, hogy szakít a reformpolitikával és exponált képviselőivel. Ezúttal azonban — okulva a júniusi előjáték rendezési hibáin — jobban elő akarta készíteni a fordulatot. Elsősorban Wekerle eltávolítását kellett ügyesen kimódolni, hiszen júniusban megbizonyosodhattak róla, hogy őt és a mögötte álló politikus gárdát nem lehetett egy könnyed kézlegyintéssel kiűzni a tábláról. Bécsben nagyonis tartottak attól, hogy egy megbántott, ellenzékbe szorított Wekerle minden korábbinál veszedelmesebb pártszakadást idézhet elő.¹² Először tehát őt kellett semlegesíteni a kormánypárti kuruckodás lelohasztásával, a párt megbontásával és „megpuhításával”. Erre pedig a szentesítés halogatása, a bizonytalanságérzet és válsághangulat felkeltése kínálkozott alkalmas eszköznek.¹³

A bécsi „cunctator”-taktika, ha a századvég politikai gárdájának napraforgó jellemére, az elvhűség hiányát dinasztiahűséggel pótló lojalitására számított, nem is tévesztett célt. Az iratokból — a taktikázás és törtetés dokumentumaiból — késői forgatójuk előtt hirtelen élességgel tárul fel: milyen mélyre süllyedt egy fél évszázad alatt a magyar politika vezetőréteg, nemcsak az eszmék és célok, de a jellem és tartás tekintetében is. A bécsi neheztelés jeges fuvallata, valóban, megdermesztette a júniusi lelkesedést, s a politikai ügyeskedések, a jövőt leső kombinációk lavináját indította el. A konzervatív-klerikális ellenzék a szentesítés késedelmébe a megtagadás szándékát igyekezve belemagyarázni, újult erővel szervezkedett, a kormány közeli bukásának bizonyosságát hirdette.¹⁴ A baloldali ellenzék sem szalasztotta el az alkalmat, hogy néhány döféssel ne siettesse a megingott kormány elbukását.¹⁵ S ami a legfontosabb: magában a kormánypártban is sikerült egyenlenséget szítani, a régebbi vagy újabbkeletű ellentéteket kihegyezni. A szabadelvű párt jórésze már korábban is sokallta a Wekerle-kormány liberalizmusát, kivált Hieronymi belügyminiszter „tehetetlenségét” hibáztatta, s az alföldi agrármozgalmak, a nemzetiségi „izgatás” erélyesebb elnyomását kívánta.¹⁶ Újabbban pedig Kossuth Ferenc hazai szereplésével, a zajos szélbali tüntetésekkel szemben tanúsított kormányzati „neintörődőség” váltott ki belőlük

¹² Kálnoky 1894. nov. 26-i jelentése Ferenc Józsefhez, 13. sz. irat, továbbá Kállay nov. 28-i levele Khuen-Héderváryhoz, 17. sz. irat.

¹³ Éles szemmel mutat rá erre a taktikára a kormányhoz közelálló tekintélyes politikusnak, a Magyar Hírlap főszerkesztőjének, *Horváth Gyulának* egyik vezércikke: *A politikai helyzet. Magyar Hírlap*, 1894. nov. 21.

¹⁴ Kifejezetten erre utalnak Szlavy József, ill. Wekerle Pápayhoz intézett levelei 2., 4., 5., 7. sz. iratok.

¹⁵ Wekerle nov. 17-i levele Pápayhoz, 7. sz. irat. — A helyzet bizonytalansága, a kormány és parlament tehetetlensége miatt az elnapolást sürgeti a *Magyarország* 1894. nov. 18-i számának „Moratórium” c. vezércikke.

¹⁶ A szabadelvű párt nagy része már régóta, kivált a Memorandum-per óta elégedetlenkedett a kormány, személy szerint Hieronymi belügyminiszter „erélytelen” nemzetiségi politikájával, amely a pártban „kényelmetlenségi érzést keltett”. Az a benyomás támadt bennük, hogy a kormány e kérdés megoldására a „kellő súlyt nem fekteti, vagy kellő bátorsággal nem bír, és így államunk egyik veszélyét elhárítani nem is lesz képes”. *Busbach Péter*: Az utolsó öt év. Bpest. 1895. 35. l. Busbach a továbbiakban kritizálja Hieronymit az 1894 őszi erdélyi körútján tanúsított tehetetlensége és erélytelensége miatt. Nagy feltűnést keltett, hogy Hieronyminek az erdélyi körút alkalmával tett egyes kijelentéseit maga Tisza Kálmán is nyilvánosan megbírálta. L. erre: Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (továbbiakban: *Kvh. Napló*, 1892—1897.) XX. k. Bpest. 1894. 303. és 323. l.

Többször említi a párt eme elégedetlenségét Bethlen András is leveleiben, pl. a 8. és 9. sz. irat.

majdan kamatoztatni remélt háborgást.¹⁷ Mindezeket a nyílt vagy lappangó elégedetlenségeket igyekezett a felülről, Kállay Béni közös pénzügyminiszter-től nagy titokban szervezett aknamunka kihasználni, amelynek egyik buzgó ágense Bethlen András ex-földművelésügyi miniszter volt.

Wekerle — leveleiből is látható — érezte helyzetének tarthatatlanságát. A hivatalos közlemények ugyan külöfféle — néha már nevetséges — megokolással próbálták a szentesítés késedelmét kimagyarázni,¹⁸ de nem maradhattak rejtettek a valóságos okok, amelyek hovatovább elkerülhetetlenné tették a bizalmi kérdés felvetését. November derekán Wekerle még ingadozott, hogy a szentesítés kikényszerítésével újból alátámassza-e megingott pozícióját, vagy a szentesítés kialakulásával a tisztességes visszavonulás útját egyengesse-e.¹⁹ Étekintetben a kormány sem volt egységes. Egyesek, a júniusban kinevezett új miniszterek, csak a szentesítést akarták megvárni, mások, elsősorban Szilágyi Dezső, a harcot kompromisszum nélkül, teljes győzelemmel szerették volna bevégzeni.²⁰

Az ingadozást, amelyben Wekerle egész politikai kötöttsége, a jövőre is tekintő lojalitása amúgyis kezdett felülkerekedni, egy váratlan incidens döntötte el. November 19-én, Debrecenben, a Kossuth Ferenc tiszteletére rendezett díszvacsorán a függetlenségi hecmesterek egy királlysértő csínyt iktattak a műsorba: a királyra mondott első tósztot lezáró szokásos tuss után a cigányok a „Jaj de huneut a német” kezdetű nótára zendítettek.²¹ Bécsben elképedt megbotránkozás, a 67-es pártoknál s a lojális úri közönségben nagy felháborodás. A klubban idegesség, a Házban interpellációk.²² Hieronymi, aki

¹⁷ Kossuth Ferenc 1894 novemberi országos körutazása akkoriban nagy port vert fel. Az újságok igen részletes tudósításokban számoltak be — és pártállásuk szerint kommentálták — az egyes eseményeket. A körút Bécsben nem titkolt azgodalmat és háborgást váltott ki. Vö. Politikai Magyarország II. k. 429. l. — HfStA. Min. d. Au. Pol. Arch. Int. XXXI. c. esonóban „Aus einem Privatschreiben” feliratú, aláírás nélküli tudósítások. A szabadelvű párt felháborodását jól tükrözik Bethlen András fentidézett levelei, 8. és 9. sz. irat.

¹⁸ A késedelmet olyasmivel is próbálták magyaráztatni, hogy a király elé terjesztett törvényjavaslatokba „íráshiba” esüszött, ezért az egészet újra le kell másolni. *Pesti Napló*, 1894. nov. 10. „Belföld” (hírvovat) 2. l.

¹⁹ November elején a kormány még semmiképp sem volt elszánva a lemondásra. Jellemző, hogy még az esélyes utódjelöltet, az ismét kombinációba vett Khuen-Héderváryt is megszólaltatták a kormány és az egyházpolitikai javaslatok lojális támogatása érdekében. A *Pesti Napló* feltűnést keltő interjúát csinált a bánnal a kormány helyzetének erősítése végett. „Khuen-Héderváry a helyzetről”. P. N. 1894. nov. 7. esti kiadás. 1. l.

Wekerle november közepén írt levelei (5. és 7. sz. irat) is az ingadozásról tanúskodnak. Erősen valószínű, hogy nov. 17-i levelének nagyobb részét azért szentelte Kossuth Ferenc látogatása leírásának, hogy ezzel az autentikusnak szánt beszámolóval lojalitását igazolja és helyzetét erősítse.

²⁰ L. erről Kálnoky nov. 26-i jelentését, 13. sz. irat.

²¹ Az incidensről valamennyi újság — elsőnek a Rákosi Jenő szerkesztette *Buda-pesti Hírlap* nov. 20-i száma — részletesen beszámolt. Megállapítható, hogy Kossuth Ferenc nem tudott a csínyről és távolállt tőle az ilyen tüntetés. Pár nappal később, Nviregylázán maga igyekezett jóvátenni az „illojalitást”, és „az alkotmányos királyra” mondott szervilis tósztot. *Szatmáry Mór*: Húsz esztendő parlamenti viharai. Bpest, 1928. 187—190. l.

²² Thallóczy így jellemzi a debreceni incidens keltette izgalmat: „A király egy vénülő német pupák módjára viselkedik, azok a szegény szamarak meg odalenn nem tudják, mit eselekedjenek. Wekerle kapkodik, vége a csillagznak.” Thallóczy Lajos Naplófeljegyzései. I. k. 531. l. OSzKk. Quart. Hung. 2459, ill. a sztenogrammmok feloldása I. k. 33. l. Fol. Hung. 1637. — Továbbá Bethlen András nov. 20-i és 21-i levele, 8. és 9. sz. irat.

láthatóan nem akar a szélballal összetűzni, és Szilágyi, aki láthatóan nem akarja a bársonyszéket harc nélkül elhagyni, — sablonosan, lagymatagul válaszolnak.²³ Wekerle szeretné kiköszörülni a csorbát, de az incidenst élesen elítélő beszédének elmondására — állítólag Szilágyi és a szélbal mesterkedése miatt — nem talál alkalmat a képviselőházban. A párt egy része nyíltan zúgolódik, Hieronymi beadja lemondását.²⁴

Ezek a fejlemények érlelték meg véglegesen Wekerleben a lojális visszavonulás elhatározását: november 26-án a szentesítésért cserébe felajánlotta lemondását.²⁵ A király, a válság „normális” lefolyásának külszínét biztosítandó, elfogadta az alkut.²⁶ Pedig a válság indítékai és lefolyása nem volt egészen „normális”. A kormány a parlamentben nem bukott meg, sőt még mindig jelentős többségre támaszkodhatott. A reformpolitika nem vallott kudarcot, sőt leghasznosabb eredményei éppen erőben voltak. A népszerű kormány felülről való megbuktatása, az egyházpolitikai harc nyomán bontakozó új lehetőségek elvetélése most már nemcsak a nemzeti vívmányok, hanem a liberális reformpolitika elgáncsolásának ódiümát is Ferenc József-re és a bécsi udvarra hárította. A haladó irányú belpolitikai reformoktól — bármily mérsékeltek lettek legyen azok — visszariadó megcsontosodás nem maradt hatástalan a további belpolitikai fejlődésre. Ez az *egyik* érdemleges vonása a nem teljesen „normális” fejleményű 1894. évi kormányválságnak.

*

Az 1894. évi kormányválság második szakasza december elejétől 1895. január 11-ig, a Bánffy-kormány megbízásáig tart.²⁷ Nem lehet feladatunk a jelen okmányközlemény rövid bevezetőjében a kormányválság történetének részletes ismertetése és elemzése. Csupán a fontosabb mozzanatok kiemelésére kell szorítkoznunk.

A Wekerle „önkéntes” lemondásakor fellelegzett udvari körök a kormányalakítást illetően egyértelműen Khuen-Héderváry újbóli megbízatása s a 67-es pártok fuzionálása mellett foglaltak állást. Ferenc Józsefnek az volt a véleménye, hogy nem reformokkal, még kevésbé a nemzeti — konkrétan: a katonai — kérdésben tett engedményekkel, hanem a 67-es erők összefogásával, nevezetesen a szabadelvű párt, az Apponyi Albert vezette Nemzeti Párt és a Szapáry Gyula körül csoportosult disszidensek — a liberális egyházpolitika miatt kiléptettek — fúziójával lehet a dualista rendszert Magyar-

²³ Kvh. Napló, 1892 — 1897. XX. k. 361 — 362. l. 1894. nov. 21-i ülés.

²⁴ Kálnoky nov. 26-i jelentése, 13. sz. irat, továbbá Kvh. Napló, 1892 — 1897. XX. k. 439 — 451. l. Ebből kitűnik, hogy a szélbal, elsősorban Polónyi időhúzása miatt valóban nem kerülletett sor arra az interpellációra, amely alkalmul szolgált volna Wekerlének, hogy a debreceni incidenssel kapcsolatban hangot adjon elítélő véleményének.

²⁵ Wekerle lemondásának körülményeiről pontosan tájékoztatnak Kálnoky jelentései, ill. Kállay Bénihez írt nov. 25-i levele, 10., 11., 13. sz. iratok. A lemondást sejteti a *Pesti Napló* nov. 25-i vezércikke: „Válság küszöbén”.

²⁶ Ferenc Józsefnek a lemondással kapcsolatos véleményéről és további elképzeléseiről tájékoztat Kállay nov. 28-i levele, 17. sz. irat.

²⁷ Bánffy megbízatása 1895. jan. 11-én, hivatalos kinevezése jan. 14-én történt.

országban hathatósan megerősíteni.²⁸ A szabadelvű párt konzervatív elemei készek voltak a „legfelső” kívánságokat feltétel nélkül teljesíteni.

A párt többsége, a Tisza Kálmán és Tisza István (ún. „merkantilista”) csoportjának befolyása alatt álló zöm, az adott helyzetben meglehetősen tanács-talan volt. Határozott programmal, elképzelésekkel nem rendelkeztek. Inkább azt tudták, mit nem akarnak. Semmiképp sem akarták megismételni a júniusi „zendülést”, azaz elmérgesíteni az uralkodóval amúgy is meglazult viszonyukat, de nem akarták a fúziót sem, a konzervatív agrárius elemek beözönlését a pártba, ami pártbéli vezető pozícióikat és országos kormánypolitikai irányzatukat veszélyeztette volna. Nem lelkesedtek azért sem, hogy Khuen-Héderváry személyében a közvélemény előtt népszerűtlen, „reakcionárius” politikus, mintegy királyi biztos, üljön a nyakukba. Ők tehát egy színtelen, provizorikus, „átmeneti kormánnyal” kívántak időt nyerni, kitérni a bécsi tervek vállalása elől. Erre a célra a közepszerű akarnok — és lojalitásának tüntető fitogtatása miatt a király számára is elfogadhatónak vélt — Bánffy Dezső személyét tartották alkalmasnak.²⁹

Kállay Béni leveleiből kitűnik, hogy a király és környezete befolyásukat latbavetve a Khuen-Héderváry—fúzió kombinációt készítették elő.³⁰ Bethlen András levelei emellett arról is tanúskodnak, hogy Bánffy, Wekerle és a két Tisza a bán ellen agitáltak és Bánffyt kolportálták.³¹ Körülöttük, mint ilyen helyzetekben szokásos, a közvetítők, alkuszok, spekulánsok, peccsenyesütögetők raja nyüzsgött. A kulisszák mögött egész decemberben lázas tevékenység folyt. A sakkparti, amelynek egyes húzásait itt nem kívánjuk elemezni, december végén érkezett el a döntő szakaszba. A karácsonyi ünnepek után Ferenc József Budapestre jött, s négy nap alatt 29 politikussal, vezető közéleti személyiséggel tárgyalt a kormányválság megoldásáról.

Vajon miért fordított ilyen szokatlan figyelmet, ennyi energiát a tárgyalásokra, kérdezhetjük, ha egyszer már hetekkel azelőtt elszánta magát Khuen-Héderváry kinevezésére? A négynapos tárgyalásnak, úgy tűnik, nem annyira a tájékozódás, mint inkább a személyes befolyásolás volt a célja, s nem is elsősorban a bán elfogadtatása, mint inkább a fúzió nyélbeütése érdekében. Apponyi Albert kissé teatrálisán drámai hangulatú, de lényegében hitelesnek elfogadható visszaemlékezéséből láthatjuk, mennyire szíven feküdt a királynak a fúzió. Valósággal kérlette Apponyit, szabadítaná meg a szabadelvű párt nyűgétől, amelynek politikai habitusáról mélységes elítéléssel nyilatkozott. Ha Apponyi hajlandó elejteni a katonai kérdésben felállított nemzeti követeléseit, amelyekkel — úgymond a király — soha, míg él, megbarátkozni nem fog, —

²⁸ Ferenc József álláspontjának tolmácsolását l. Kállay nov. 28-i és dec. 9-i leveleiből, 17. és 19. sz. irat.

²⁹ A Szabadelvű Párt vezető gárdájának (a Tisza-csoportnak) álláspontjára fényt derítenek Bethlen András nov. 26-i, dec. 29-i, jan. 1-i, jan. 2-i levelei, Kálnoky dec. 21-i Kállayhoz írt levele, 15., 24., 25., 26., 27., ill. 21. sz. iratok; — a december végi királyi kihallgatásokról készült feljegyzés, 23. sz. irat.; továbbá a féléves sajtó, a *Nemzet* és a *Magyar Újság* cikkei. Úgyanczok a források utalnak arra is, hogy a párt hangadói már november vége óta Bánffy mellett kardoskodtak. Bánffy — ezidőben a képviselőház elnöke — mint ismeretes, többek között azzal érdemelte ki a király bizalmát, hogy tüntetőleg távol maradt Kossuth temetéséről. Személye már a júniusi kormányválság idején is felmerült, — mint Tisza István írja — már akkor kezdett „akut kormányalakítási lázt kapni”, de akkor Tisza és a párt mérvadó vezetői Bánffy miniszterelnökségét „abszurdumnak” tartották. Gróf Tisza István összes munkái. I. k. 693—694. l.

³⁰ L. erre a 17., 19., 21. sz. iratot.

³¹ Erre vonatkoznak a 15., 24., 26. sz. iratok.

akkor semmi akadály a sincs az „egyebekben” való együttműködésnek, vagyis Apponyi kormányképességének.³²

Pápay István kabinetirodai osztályfőnöknek, a tárgyalások jegyzőjének, a királyi kihallgatásokról készített feljegyzései többé-kevésbé híven tükrözik a magyar uralkodó osztályok politikai csoportosulását s a vélemények megoszlását. A klerikálisok és agráriusok stabil, erélyes, konzervatív kormány azonnali megalkotását és fúziót javasoltak; — a különböző árnyalatú liberálisok, „merkantilisták” átmeneti kormány mellett foglaltak állást, ellenezték, vagy legalábbis kétségesnek jelezték a fúziót. A bán kinevezését viszonylag kevesen pártolták, Bánffyét pedig bizalommal senki, elvbarátainak szűkebb köre is csak szükségmegoldásként ajánlotta.³³ A különféle véleményeket reálsan értékelve, minden józan mérlegelés azt tanácsolta volna, hogy Khuen-Héderváryt is, Bánffyét is mellőzve, más módon, más személlyel kell a válság megoldását megkísérelni. A végeredmény mégsem a józan mérlegelés logikája szerint alakult.

Az előzmények után, ha nem is meglepetésszerű, de mindenesetre különös konklúzió volt Bánffy kinevezése. Vajon mi készítette végül is arra a királyt, hogy éppen Bánffyét, az egybehangzóan lekicsinyelt, „alkalmatlannak”, „szelcsnek”, „brutálisnak”, sőt „szamárnak” tartott botesinálta politikust bizza meg kormányalakítással, akiről néki magának is az volt a véleménye, hogy kormányzása alatt „az ország ügyei veszedelmesen összebonyolódna”³⁴ Az adatok alapján megállapíthatjuk, hogy nem véleményének megváltozása, a Bánffy iránti bizalom hirtelen fellobbanása, s nem messzelátó tervek reménye³⁵ magyarázza e választást. Bánffy kormányra kerülése a dualizmus merev hajlíthatatlanságából következő sajátos kényszerhelyzetek egyik érdekes példája volt.

A december végi tárgyalások után a király még egyáltalán nem adta fel a Khuen-Héderváry-kombinációt. Azt belátta ugyan, hogy a fúzió közeli megvalósíthatásáról az érdekelt felek, mindenekelőtt Apponyi és Tisza vonakodása miatt egyelőre le kell mondania,³⁶ de a bánt még futtatta, újból megbízta kormányalakítási tárgyalásokkal, s érdekében a „legfelső óhaj” nyilvánításának nevezett korteskedéstől sem tartózkodott.³⁷ Khuen-Héderváry azonban

³² *Gróf Apponyi Albert*: Emlékirataim. Ötven év. Bpest. 1922. 220—221. l. Apponyi emlékezete annyiban pontatlan, hogy kihallgatása nem 1895 január első hetében volt, mint írja, hanem 1894. dec. 28-án. Kétségtelen azonban, hogy a vele folytatott beszélgetésnek Ferenc József a többenél nagyobb jelentőséget tulajdonított, mert erről *külön* feljegyzést készített. Ez azonban sajnos a kabinetirodai iratok közt nem maradt fenn. Vö. 23. sz. irat.

³³ L. a kihallgatásokról készült feljegyzéseket, 23. sz. irat.

³⁴ Kállay Béni 1894. dec. 9-i levele, 19. sz. irat.

³⁵ A közölt iratokból teljes világossággal kitűnik, hogy Ferenc József nem fűzött nagy reményeket Bánffy kormányelnöki szerepléséhez. Még 1895 márc. végén is attól tartott, hogy a „tagadhatatlanul gyenge” kormány vereséget szenved és kénytelen lesz visszavonulni. Ezért Khuen-Héderváryt egy harmadik misszió lehetőségére akarta előkészíteni. Kállay 1895. márc. 31-i levele Khuen-Héderváryhoz. O. L. Kállay Béni iratai. LII. cs. 12. t. — Meg kell azonban jegyezni, hogy a „nemzeti szellem” visszaszorítása és a szocialista tömegmozgalmak, elsősorban az alföldi agrármozgalmak elnyomása terén erélyes fellépést várt az erőszakosságáról hírhedt Bánffyától. Erre utal a számára adott irányelvek 9. és 10. pontja. 33. sz. irat.

³⁶ Apponyi vonakodása kitűnik id. emlékirataiból, 218—221. l. Tisza is határozott kifejezést adott a fúziótól való idegenkedésének dec. 28-i kihallgatása alkalmából 23. irat

³⁷ Legjellemzőbb erre Kállay Béni jan. 3-i levele Bethlen Andrásnak ill. Khuen-Hédervárynak, 28. és 29. sz. irat.

az egész udvar bábáskodása, a baráti buzdítások és „legfelső” doppingolások ellenére sem tudott — a jelek szerint nem is akart — megbirkózni a feladattal. A dualizmus belső ellentmondásainak szövevényét ugyan bizonyára ő sem tudta áttekinteni, de magas pártfogóinál és rózsásan látó barátainál jobban felismerte misziójának elkerülhetetlen buktatóit. Tudta, hogy személye és politikai irányzata csak a közvélemény előtt ellenszenves konzervatív-dinasztikus elenek részéről számíthat feltétlen támogatásra. Sejtette, hogy a szabadelvű párti többség, ha a júniusi „skandalumot” nem is akarja megismételni és a király határozott kívánságára most eltűrné is őt, de azzal a „hátsógondolattal”, hogy mielőbb „elvéreztesse”.³⁸ Ezért már október óta, amikor neve a levegőben lógó kormányválsággal kapcsolatban ismét forgalomba került, szinte kétségbeesetten igyekezett menekülni egy újabb kabinetalakítási kísérlet elől.³⁹ A januári „perfelújításnál” sem találván kedvezőbbnek sanszait, úgy vélte: jobb ha „ezen a fórumon hagyja a pert elveszteni”, hogy a jövőben egyszer „annál biztosabban megnyerhesse”.⁴⁰ Az elháríthatatlan megbízatást tehát csak a fúzió megvalósulásától függően vállalta, ennek garanciájaként pedig a fúzió elfogadását kimondó párthatározatot kívánt a szabadelvéektől.⁴¹ Hogy a kormánypárti liberális csoportot akarta-e elkötelezni s magának szélesebb bázist biztosítani, vagy csupán újabb kibúvót keresett-e ezzel az előre láthatóan elfogadhatatlan kívánságával, az a januári akciójára fényt derítő adatok szűkszávása miatt biztosan nem eldönthető. Az utóbbi feltevés látszik valószínűbbnek. Annyi bizonyos, hogy Khuen-Héderváry „életbiztosítása” érdekében a szabadelvű párti vezérek nem voltak hajlandók a feltétel nélküli fúzió „életveszélyét” vállalni.⁴² Így a bán második missziója — ha nem is zajos „skandalummal”, de csendes refus-vel kimúlván, s minthogy más posszibilis jelöltek sem mutattak semmi hajlandóságot magukat a haza oltárán feláldozni, „so erübrigt mir... — táviratozta Bécsbe rezignáltan Ferenc József — leider nichts Anderes, als zu Bánffy, der sich der Unterstüzung der Partei

³⁸ Gondolatmenetét 1894. dec. 23-i Pápayhoz írt levelének szavaiból vettük, 22. sz. irat.

³⁹ A fentidézett levélen kívül ezt bizonyítja a *Pesti Naplónak* adott nov. 7-i interjú is (1. 19. jegyzet). Ez az interjú, amely semmiképpen sem illett bele a bécsi tervekbe, az udvarban megütközést keltett. Khuen-Hédervárynak táviratban kellett megnyugtattania a királyt, hogy az interjút dezavualtatni fogja, amit Ferenc József a táviratra rávezetett „mit Befriedigung zur Kenntnis genommen” jegyzettel nyugtázott. O. L. Kállay Béni iratai. LII. csomó, 12. tétel. A királynak azonban nem sok megelégedésére adhatott okot a cáfolat, amely az *Agramer Zeitung* 1894. nov. 9-i számában jelent meg, mert csak mellékkérdésekre vonatkozott, s nem érintette nyilatkozatának lényegét.

A bán „menekülesi” szándékait bizonyítja 1895. jan. 5-i Pápayhoz írt levele is 31. sz. irat.

⁴⁰ Bethlen András jan. 3-i levele Kállayhoz. O. L. Kállay Béni iratai, LII. cs. 12. l. (1. a 27. sz. irat 2. jegyzetét).

⁴¹ Erről tudósít Ferenc József 1895. jan. 11-i Kálnokynak küldött távirata, 34. sz. irat; — továbbá a napisajtó, pl. a *Pester Lloyd* 1895. jan. 10-i számának napi kommentárja (2. l.); a *Nemzet* jan. 10-i számának „A válság” rovatában közölt hírek (1. l.), *Gratz*, i. m. I. k. 335. l.

⁴² Világosan kitűnik ez a *Pester Lloyd* 1895. jan. 10-i számának — alighanem Falk Miksától származó — politikai kommentárjából, amely kifejti, hogy a fúzió, mint lényeges programpont a párt számára nem elfogadható: „Vajon a szabadelvű párt aláírhatna-e ilyen nyilatkozatot anélkül, hogy egyúttal csődbejutását okmányyszerűen ne bizonyítaná?” Nem, ez a kormányképtelenség beismerése lenne. Hasonló értelemben kommentálja a fúzióra vonatkozó párthatározat elutasítását a *Neue Freie Presse* jan. 10-i számának vezércikke, s a *Nemzet* jan. 10-i és 11-i számának kommentárja is.

erfreut, zu greifen... Es ist dies wohl keine befriedigende Lösung, für den Augenblick jedoch nicht Anders möglich."⁴³

Dehát valóban csak átmeneti zavarról volt szó, ami „pillanatnyilag” nem tett lehetővé jobb megoldást? Úgy véljük, e kormányválság alkalmával is mélyebb ellentmondások, a rendszer súlyosabb zavarai jelentkeztek a politikai felszínen: a dualizmus változatlan fenntartásának s az ezt biztosító magyarországi egypárturalmi módszernek növekvő nehézségei bukkantak elő. Ha a válság első, október-novemberi szakasza — mint fentebb írtuk — egy több éves liberális reformpolitikai kísérlet végeredményben kiaknázatlan lezárását, lehetetlenülését, időnek előtti kinulását hozta és dokumentálta, a december-januári szakasz viszont egy ellenirányú taktikai terv: a konzervatív jellegű fúzió csődjével zárult. A dualizmust védelmező magyarországi egypárturalom megerősítése a 67-es kiegyezéssel teremtett hatalmi-politikai viszonyok között liberális reformpolitikával sem tartósan, sem eredményesen nem volt végigvihető; konzervatív irányzatú fúzióval pedig — ekkor — meg sem kísérelhető.⁴⁴ A főúri, főpapi és udvari konzervatív erők meg tudták buktatni az előbbit, de nem bizonyultak elég erősnek az utóbbi megoldás kierőszakolására. Ez az 1894. évi nem teljesen „normális” lefolyású kormányválság *másik* sajátos vonása.

Az adott helyzetben, úgy látszik, valóban nem maradt más, mint „sajnos” Bánffy, s az ő sovíniszta „konceptiója”: az uralkodó osztályok dualista alapon álló egységének a népelnyomás és a nemzetiségi üldözés fokozása útján remélhető megvalósítása. Hogyan vált be Bánffy, miként valósult meg „konceptiója”, enyhített-e a dualizmus elhatalmasodó szervi bajain: az ún. Bánffy-éra problémáinak taglalása azonban már túlmegy okmányközleményünk és bevezető soraink tárgykerén.

*

Okmányközleményünk *tematikai* jellegű, nem egy meghatározott levéltári állag anyagát publikálja, hanem egy témához válogatja össze az iratokat. Ebből — és a folyóirat szabta terjedelmi korlátokból — következik, hogy csak a legfontosabbakat adhatjuk közre, és számos érdekes, a finomabb részleteket megvilágító, de másodlagos jelentőségű irat közlését mellőznünk kellett. A válogatás szempontjai a témából önként adódnak: elsősorban a tárgyalta kormányválság okait, lefolyását, a főszereplők cselekvésének indítékait feltáró iratokat gyűjtöttük egybe.

Gyűjteményünk, ámbár az Országos Levéltárnak a témára és korszakra vonatkozó anyagát igyekeztünk áttekinteni, mégsem teljes értékű. Észrevehetően hiányos pl. a kormányválság egyik főszereplőjének, Khuen-Héderváry Károly horvát bánnak a levelezése, amelynek csak néhány darabját sikerült megtalálnunk. A Khuen-Héderváry család levéltára sajnos elpusztult, így a hozzá írt leveleknek csak szerencsés esetben, ha véletlenül másolat készült róluk, bukkanhatunk nyomára. Misszilisei közül is csak keveset találtunk meg, s különösen feltűnő, hogy a Kállay Bénihez írt levelei sincsenek a Kállay irathagyatékban, pedig e befolyásos udvari politikus nagy gonddal gyűjtötte össze kiterjedt levelezését. Fel kell tételeznünk, hogy a bánnak hozzá írt leve-

⁴³ 34. sz. irat.

⁴⁴ *Hanák Péter*: A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén. Tört. Szemle. 82—83. l.

leit elsőrendűen államérdekű tartalmuk miatt az uralkodó rendelkezésére bocsátotta,⁴⁵ vagy visszaszámaztatta őket a bánnak. Előbbi esetben lehet némi reményünk, hogy e levelek a bécsi Staatsarchiv valamelyik állagában, utóbbi esetben talán a zágrábi levéltár báni irattárában még megtalálhatók. Közleményünk másik említést érdemlő hiánya, hogy a Bécsi Staatsarchiv elsőrendű fontosságú anyagának csak azt az elenyésző töredékét használhattuk fel, amely itthon, az Országos Levéltár filmtárában őrzött mikrofilm-másolatok közt található.

A közölt iratok szerzői, a levelek írói többnyire ismert közéleti személyiségek. Pályafutásuk ismertetése, jellemzésük meghaladná e rövid közlemény műfaji kereteit. Csupán a nálunk kevésbé ismert Pápay István kabinetirodai osztályfőnökről tartjuk szükségesnek feljegyezni, hogy ő Ferenc József nagyra-becsült bizalmi embere, a kabinetiroda magyar részlegének évtizedekig vezetője, a császári és királyi hivatalnok tipikus alakja volt. Mint az uralkodói akarat végrehajtója s mint a magyar kormányzati felterjesztések tolmácsolója, a pártpolitikai küzdelmek felett álló tisztének bürokrata öntudatával általában tartózkodott a pro vagy kontra állásfoglalástól. Az ellenzéki magyar nacionalistákat mélyen elítélte, de az ultramontán konzervatívokkal sem rokonszevezett. Így, ha mint tolmács, előadó vagy tanácsadó saját véleményét is sugalmazhatta, inkább mérsékelt monarchikus-liberális felfogást igyekezett — óvatosan — kifejezésre juttatni. Ebből a szempontból érdemes megfigyelni a december végi királyi tárgyalásokról készített feljegyzéseit, amelyek fogalmazási nüanszokba rejtve sejteti engedik rokon- és ellenszenveit.⁴⁶

A közlés archeográfiai kérdéseit illetően, sajnos, nem követhettünk kialakult gyakorlatot, mert ilyen nincs. Szükséges is lenne az újkori okmány-publikáció szabályzatának mielőbbi összeállítása. Leginkább az Országos Levéltár újkori publikációinak módszeréhez igazodtunk, s ehelyütt is köszönetet mondunk a Levéltár munkatársainak, akik készséges tanácsaikkal nagy segítségünkre voltak a közléstechnikai kérdések tisztázásában.

Az iratokat sorszámokkal ellátva, időrendben, az eredeti keltezését a sorszám után megadva közöljük. A címben az irat szerzőjét (a levél íróját), az esetleges címzettet és az irat tárgyát tüntetjük fel. Az iratokat többnyire teljes egészükben adjuk, ha néhol az érdektelenebb részeket kihagyjuk, akkor a kihagyott rész tartalmát szögletes zárójelben röviden összefoglaljuk. A szerzőre nem jellemző helyesírási hibákat, pontatlanságokat a mai helyesírás szabályai szerint kijavítottuk.

Az irat után következő ún. legenda részben először az irat leírását, jellegét, lelőhelyét, továbbá esetleges korábbi közlését, és az egyéb megjegyzésre érdemes adatokat jelezzük. A legendában a forrásmegjelölést rövidítjük, a feloldást az iratközlő rész elején adjuk meg. A legenda után a szövegkritikai jegyzeteket kisbetűvel, a tárgyi jegyzeteket számmal jelezzük. A gyakori ismétlések elkerülése végett célszerűnek tartottuk, hogy a szövegekben szereplő személyekről az iratok végén külön névmutatóban adjunk rövid

⁴⁵ Ilyen utalásokat találhatunk Kállaynak Khuen-Héderváryhoz írt leveleiben is. Irathagyatékának az 1894. évi válságra vonatkozó csomójában (LII. cs. 12. t.) van egy nagyobb boríték, amelyre Kállay s. k. írta rá: „Császár és Bán”. A boríték azonban üres!

⁴⁶ Pápay egyéniségére fényt vet a Nachlaß Pápay, Karton 23-ban levő személyes levelezése. A tárgyalt kormányválsággal kapcsolatban pedig a hivatkozott feljegyzések, 23. sz. irat.

tájékoztatót. Ugyancsak az iratok után elhelyezett jegyzékben oldottuk fel a német szövegekben előforduló nem közhasználatú rövidítéseket is.

II. Iratok

A levéltári források rövidítése

- HHStA. = Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
 Min. d. Äu. Pol. Arch. Int. = Ministerium des Äußern, Politisches Archiv, Internat. O. L. — Országos Levéltár, Budapest
 K. B. ir. = Családi Levéltárak. Kállay Béni iratai
 Me. = Miniszterelnökség
 Mt. jkv. = Minisztertanácsi jegyzőkönyvek
 Nachlaß Pápay = Bécsből visszaérkezett anyag, Kabinettsarchiv, Geheimakten, Nachlaß Pápay; ezen belül:
 Beiliegender Brouillon = Beiliegender Brouillon meiner authentischen Erklärung im ungarischen Ministerrathe... feliratú csomó
 Kirchenpolitische Angelegenheiten = Auf die ung. Kirchenpolitischen Angelegenheiten Bezug nehmende Correspondenzen, Telegramme und verschiedene andere wichtige Schriftstücke 1890—1894 feliratú csomó
 Minister Crisis — Auf die Minister Crisis in Dezember 894 und Jänner 895 Bezug nehmende Schriftstücke feliratú csomó
 Kart. = karton
 cs. = csomó
 t. = tétel

I.

Budapest, 1894. október 26.

Wekerle miniszterelnök felterjeszti szentesítésre az országgyűléstől elfogadott három egyházpolitikai törvényjavaslatot.

Legkegyelmesebb Úr!

A házassági jogról szóló törvényjavaslat, melyet Felséged hű magyar ministeriuma¹ az 1893 évi november hó 6-án kelt legfelsőbb elhatározásban² nyert felhatalmazás alapján terjesztett elő, még a nyári szünet előtt elfogadtatott az országgyűlés mindkét háza által,³ de legfelsőbb szentesítés alá terjeszthető nem volt addig, míg a gyermekek vallásáról szóló, szintén 1893. évi november hó 6-áról kelt legfelsőbb elhatározás alapján benyújtott törvényjavaslat elfogadva nincsen, mivel e két törvényjavaslatra nézve az előzetes megállapodások, de az illető törvényjavaslatok végszakaszaiába felvett határozmányok szerint is kimondatott, hogy azok egyidejűleg léptetendők életbe.⁴

Az utóbb említett törvényjavaslatnak az országgyűlés által legközelebb történt elfogadásával⁵ teljesítve van az a feltétel, melytől a két törvényjavaslatnak legfelsőbb szentesítés alá terjesztése, illetőleg a legfelsőbb szentesítés hozzájárulásával azoknak törvényképen életbeléptetése függővé tétetett.

Azonkívül elfogadtatott az országgyűlés által az állami anyakönyvekről szóló törvényjavaslat is,⁶ melyet Felséged magyar ministeriuma az 1893. évi március hó 28-án, illetőleg 1893. évi ápril hó 22.-én kelt legfelsőbb elhatározások⁷ alapján terjesztett elő. E törvényjavaslatra nézve ugyan a fentemlített kapcsolatosság nem volt kimondva, de az mégis szoros összefüggésben van a házassági jogról szóló törvényjavaslattal, amennyiben az a házassági jogot tárgyzó törvény gyakorlati életbeléptetésének természetesen előfeltételét képezi.

Minthogy e törvényjavaslatok miatt támasztott, s azok életbeléptetése meg-
hiúsíthatásának reményével élcsztett izgatásoknak megszüntetése érdekében politikai
szempontból is nagyon kívánatos, hogy e törvényjavaslatoknak törvényerőre emelése
mielőbb bevégzett tényné váljék: — bátor vagyok a többször említett három törvény-
javaslatot, nevezetesen a házassági jogról, a gyermekek vallásáról és az állami anyaköny-
vekről szóló törvényjavaslatokat 1., 2. és 3.^a) alatt azzal a hódolatteljes kéréssel Felsé-
gednek bemutatni, hogy azokat legkegyelmesebben szentesíteni és legmagasabb alá-
írásával ellátva kihirdetés végett visszaküldeni méltóztassék.

A változtatások, melyek a most hódoló tisztelettel legfelsőbb szentesítés alá
terjesztett három törvényjavaslatban az országgyűlési tárgyalások során történtek,
s melyekhez Felséged hű magyar kormánya is hozzájárult, az igazságügyminiszternek
folyó évi július hó 21-én 2868/I. M. E. szám alatt, a vallás- és közoktatásügyi miniszternek
folyó hó 26-án 2166/eln. szám alatt és a belügyminiszternek folyó hó 22-én 88370 szám
alatt kelt s 4., 5. és 6^b) alatt legmélyebb tisztelettel mellékelt átirataiban vannak rész-
letesen felsorolva és indokolva.

A legfelsőbb elhatározás tervezete 7. alatt mellékeltemik.^{c)}

Wekerle Sándor

Magyar ministeriumom előterjesztése folytán a házassági jogról, a gyermekek
vallásáról és az állami anyakönyvekről szóló, a magyar országgyűlés által elfogadott
törvényjavaslatokat szentesítvén: azokat szokásos módon törvénycikkak alakjában
kiállítva kihirdetés és további intézkedés végett mondott ministeriumomnak megküldöm.^{d)}

Kelt Bécsben, 1894. évi december hó 9-én.

Ferencz József
Wekerle

*Kormányfelterjesztés eredeti, hiteles tisztázata, twnagyságban, féloldalasan, tintával
írva, 4 lap terj.*

A visszaérkezés dátuma a hátlapon: 1894. XII. 10.

O. L. Me. 1894 — I. A. — 24 (2726). A fogalmazvány és a német fordítás fogal-
mazványa ugyanehhez az alapszámhoz 2391. sz. alatt van csatolva.

^a) A törvényjavaslatok nyomtatott szövegei a jelzett helyen, a tisztázatnál nincsenek, de
egy példányuk a fogalmazványhoz csatolva megtalálható.

^b) A jelzett mellekletek az irathoz csatolt „Mellekletek” feliratu borítóívben található.

^c) A legfelsőbb elhatározás tervezete nincs a mellekletek között, fogalmazványa azonban az
irat fogalmazványpéldányánál megtalálható. Szövege teljesen megegyezik az iratra veze-
tett szentesítés szövegével.

^d) A szentesítésnek Ferenc Józseftől aláírt és Wekerletől ellenjegyzett szövege az irat negye-
dik (utolsó) lapjának baloldalára van rávezetve.

¹ A kormány tagjai a következők voltak: *Wekerle Sándor* miniszterelnök és pénzügy-
miniszter, — *b. Fejérváry Géza* honvédelmi, — *Szilágyi Dezső* igazságügyi, — *Lukács
Bela* kereskedelemügyi, — *Hieronymi Károly* belügy-, — *gr. Andrassy Gyula* (ifj.)
király személye körüli, — *b. Eötvös Loránd* vallás- és közoktatásügyi, — *gr. Festetics
Andor* földművelésügyi, — *Josipovich Imre* horvát-szlavon-dalmát miniszter.

² A polgári házasságról szóló törvényjavaslat betervezéséhez Ferenc József az elnök-
lete alatt tartott 1893. nov. 6-i minisztertanácson járult hozzá. O. L. Mt. jkv. 1893.
nov. 6. (39. sz.)

³ A törvényjavaslatot a főrendiház 1894. jún. 22-én, a jelentéktelen mértékben módo-
sított javaslatot a képviselőház jún. 26-án fogadta el.

⁴ Vö. 1894: XXXII. t. c. 10. §.

⁵ A javaslatot a főrendiház 1894. okt. 9-én, majd a képviselőház okt. 17-én fogadta el.

⁶ A főrendiházban okt. 10-én, a képviselőházban okt. 17-én.

⁷ A miniszterelnök az 1893. ápr. 14-i minisztertanácson jelentette a legfelsőbb elhatá-
rozás megadását. O. L. Mt. jkv. 1893. ápr. 14. (14. sz.).

2.

Budapest, 1894. október 30.

Szlávy József Pápay István segítségét kéri az egyházpolitikai törvényjavaslatok szentesítésének sürgetéséhez.

Kedves Barátom!

König által értesült Wekerle, hogy Ő Felsége a szentesítés alá terjesztett három törvényjavaslatot, ú. m. a házassági jogról, a gyermekek vallásáról és a polgári anyakönyvekről szólókat neked küldötte el azon meghagyással, hogy Bécsbe érkezte után neki referálj.

Úgy hiszem, ki van zárva a lehetőség, hogy Ő Felsége az ügy jelen stadiumában megtagadja azoktól a szentesítést. Úgy hiszem, velem együtt kívánatosnak tartod, hogy ez a szerencsétlen egyházpolitikai ügy minél előbb egy fait accompli által befejezhető. És ezért kívánatos volna, hogy a szentesített törvények minél előbb leérkezzenek, annál inkább, mert máris kezdenek az illetők¹ köriratokat szétküldeni, melyekben avval agitálnak, hogy Ő Felsége nem fogja szentesíteni ezen törvényeket és ennél fogva a még hátralevő kettőt, a vallás szabad gyakorlatáról és a zsidórecepcióról szólókat is meg kell buktatni.² Wekerle azt kívánja (amit természetesnek talállok), hogy ezen két törvényjavaslatot a főrendiházban ne tárgyalgassam, mielőtt a fönnebb említett háromra nem érkezik le a szentesítés.

[Kéri a szentesítés sürgetését. Örömenek ad kifejezést Pápay egészségi állapotának javulása miatt.]

híved
Szlávy József

S. k. eredeti, tintával írt levél, negyedéves, Sz. J. monogramos papíron, 4 lap terj. O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 24. Minister Crisis.

A levelet idézi *Salacz Gábor: A magyar kutúrharca története 1890—1895. Bécs 1938. 340. l.*

¹ Szlávy a konzervatív klerikális ellenzékre céloz, amelynek vezérei gróf Zichy Nándor és gróf Eszterházy Miklós Móric voltak.

² A kormány öt egyházpolitikai javaslatot nyújtott be. Az előző iratból látható; hogy hármát az országgyűlés két háza hosszas viták után elfogadott. Kettőt, a vallás szabad gyakorlatáról és az izraelita vallás recepciójáról szólót azonban a főrendiház kis szótöbbséggel elvetette. A képviselőház e két javaslatot okt. 17-én, ill. 20-án újból megszavazta és visszaküldte a főrendiháznak. A kormány azonban az első három szentesítése előtt nem tűzte újból a főrendiházi tárgyalás napirendjére.

3.

Bécs, 1894. november 10.¹

Pápay levele Szlávy Istvánhoz a szentesítés halogatásának indokairól.

Nagyon sajnálom, hogy a múlt heti levelemben² kifejezett abbéli reményem, hogy képes leszek a kérdéses t. javaslatok³ szentesítését azonnal Ő Felségének visszaérkezése után kieszközölni, nem teljesülhetett.

Oka ezen késedelemnek nem abban fekszik, mintha Ő Felsége ezen szentesítés megtagadására gondolna, — hanem egyrészt, mert Felséges Urunk, mint tudod, ily fontos törvényeknél minden részletekről alaposan kívánja magát informálni, s erre

— minthogy visszajövele óta az itteni teendők halmazata minden percét igénybe vették — eddig még nem volt ideje, másrészt pedig (amint ezt éppen csak ma volt alkalmam megtudni) különösen azért nem akarja nagyon siettetni a kérdéses t. j. szentesítését, — mert szeretne volna bevárni a még hátralevő kettőnek újbóli tárgyalását a főrendiházban, és pedig^{a)} azért weil es ihm widerstrebt neuerlich den Schein einer Pression oder Einflußnahme auf das Oberhaus auf sich zu laden, azaz nem akarja forcírozni^{b)} ezen két t. j. elfogadását az által, hogy a f. rendiház az előbbi háromra nézve már egy fait accompli előtt álljon.

A miniszterelnökkel, ki tegnapelőtt szíveskedett engem meglátogatni, — ezt nem közölhettem, mert mint fentebb említém, csak ma értesültem Ő Felségének ebbeli nézetéről, — nem akarom azonban elmulasztani az ügynek ezen állását veled bizalmasan tudatni, merő különben nem fogunk kibontakozni azon circulus vitiózusból, — hogy ti oda lent a további tárgyaláshoz a szentesítést akarjátok bevárni, itt pedig a szentesítéshez a főrendiházi tárgyalásokat. — Ha tehát csak féligmeddig lehetséges, úgy hiszem, nem kellene már továbbra halasztani a hátralevő két t. j. tárgyalását a f. r. házban, — ha pedig ezt a ministerium absolute ellenezné s a te böles belátásod szerint sem volna lehetséges, akkor kérlek, kegyeskedjél azt velem tudatni, hogy Ő Felségét erről értesítve talán mégis sikerülend a kérdéses szentesítést még előbb kicszközölni, habár azt nem titkollatom, ez nem éppen könnyű feladat lenne.

Ha jónak és szükségesnek találod, közölheted e soraimat (melyeket egyébiről Ő Felségének tudtával írom) Wekerle m.-e.-kel is, de különben azok tartalmát csak egész bizalmasnak kérem tekinteni. — Ismételve afeletti sajnálatomat, hogy nem szolgálhattam kedvezőbb értesítéssel,

Pápay

S. k. ceruzával írt fogalmazvány, ívmagyságú, 1 lap terj., címzés és keltezés nélkül. O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 24. Kirchenpolitische Angelegenheiten. A levelet idézi Salacz, id. m. 341. l.

^{a)} A „pedig” után áthúzva „(bizalmasan mondvá)”

^{b)} A „forcírozni” helyett eredetileg „könnyíteni vagy előmozdítani” állt, de e szavakat Pápay kihúzta.

¹ A következő (4. sz.) iratból világos, hogy a címzett Szláv. A dátumot valószínűsíti, hogy Wekerle, akivel Pápay, mint e levélben írja, „tegnapelőtt” találkozott, nov. 8-án járt Bécsben. Valószínű az is, hogy Szláv, ahogy 11-én kézhezkapta a levelet, még aznap válaszolt.

² Pápay említett levelének fogalmazványa nem található a Nachlaß anyagában.

³ A t. javaslat, később t. j. = törvényjavaslat.

4.

Budapest, 1894. november 11.

Szláv feltárja Pápaynak a szentesítés késedelme miatt fenyegető politikai bonyodalmakat.

Kedves Barátom!

[Pápay levelének vétele után kereste a miniszterelnököt, de még nem sikerült megtalálnia.]

Fatális, Ő Felségére nézve kellemetlen, az országra nézve mondhatnám szerencsétlen helyzet, ha Ő Felsége és ministeriuma között nincs meg az a bizalmas viszony, mely Ő Felsége és az ország érdekében kívánatos volna.

Ha Ő Felsége mindjárt akkor, mikor a kérdéses törvényjavaslatok szentesítés alá terjesztettek, hivatja a minister-elnököt és közli vele nézetét, illetőleg kívánságát, hogy a még hátra levő két törvényjavaslat a szentesítés előtt tárgyalassék a főrendeknél, azok régen le volnának tárgyalva és nem lett volna alkalom, a szentesítést illetőleg, Ő Felsége szándékainak különféle magyarázataira, különféle sejtelmekre, mindenféle agitatorra.

Ha most, midőn köztudomású dolog, hogy a főrendiházi tárgyalás csak azért késik, mert a minister-elnök a felterjesztett törvényjavaslatok szentesítését akarja megvárni, a tárgyalás a szentesítés bevárása előtt történik meg, nagyon közel fekvő a gyanú, hogy Ő Felsége habozik, vagy (amit az illetők kétség kívül fognának hirdetni), hogy éppen nem akarja a kérdéses törvényeket szentesíteni, miből a törvényjavaslatokat ellenzők csak nagyobb indokot fognak meríteni, hogy minden erejüket megfeszítsék a még hátralevő két törvényjavaslat megbuktatására.

Ő Felsége pedig, ki ezelőtt néhány hónappal többeknek (azok között magamnak, herceg Lobkovitz[nek], gf. Festetich Tuszilónak) nyilvánította azon nézetét, mely szerint most már politicalai szükségnek látja az egyházpoliticalai törvényjavaslatoknak jogerőre emelkedését és ezen nézetének nyilvánossá tételére az illetőket ezen szavakkal hatalmazta fel: „Sie können sich auf mich berufen” — a szentesítés halasztása által talán akaratán kívül fog látszani pressiót gyakorolni ellenkező irányban, és a publicumban el fog terjedhetni a hit, hogy Ő Felsége elhatározásaiban ingatag . . .

Ezeknél fogva az én szerény nézetem az, hogy, rebus sic stantibus, kívánatosabb volna, ha a szentesítés rögtön leérkezne. A késcdelem elég magyarázatot találna abban, hogy Ő Felsége a törvényjavaslatok minden részleteivel tüzetesen akart megismerkedni, mire soknemű elfoglaltsága miatt eddig ideje nem volt.

d. u. 3 ¼ óra.

Éppen most ment el tőlem Wekerle. Felolvastam neki, amit írtam. Ő egészben osztja nézetemet. Egyébként, mint mondá, ő még ma fog neked ez ügyben írni.

(Ha illőnek, helyesnek találod, hogy levelem tartalmát Ő Felségével közöld, tedd meg.)

Szíves üdvözlettel

híved,
Szlávy József

S. k. eredeti, tintával írt levél, negyedlappal, Sz. J. monogramos papíron, 4 lap terjed. O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 24. Minister Crisis. A levelet idézi Salacz; i. m. 341—342. l.

5.

Budapest, 1894. november 11.

Wekerle miniszterelnök levele Pápaynak a szentesítés késcdelme miatt bekövetkezhető politicalai válságról.

Kegyelmes Uram!

Szlávy szíves volt velcm közölni becses leveledet s azon választ, melyet egyidejűleg intéz Hozzád. Én az ő válaszának tartalmával egyet értok azon eltéréssel, hogy a még hátralevő két egyházpoliticalai javaslatot az esetre sem tartottam volna a már elfogadott javaslatok legfelső szentesítése előtt a főrendiházban tárgyalhatónak, ha ez

a szentesítés alá terjesztés után azonnal kívántatott volna is tőlem, mert erre nézve indokom a következő.

Alig, hogy a szentesítés iránti legalázatosabb előterjesztést megtettem, s König udvari tanácsos úr tudatta velem, hogy Ő Felsőcsécsi csak Bécsben fogja a javaslatokat szentesíteni, már König levelének vételekor az ellenpárt értesült erről s még aznap közölvény útján értesítette tagjait, hogy a legfelső szentesítés el van halasztva. Pártunk tagjai, akik különben is jórészt azt a nézetet vallották, hogy a főrendiházi újabb tárgyalás csak a legfelső szentesítés után legyen, erre mind határozottabban kívánták ezt, s én többszörösen oda is nyilatkoztam, hogy ugyancz az álláspontot foglalom el. Boesáss meg Kegyelmes Uram, ha egész őszinteséggel oda nyilatkozik, hogy egyénileg sem tehetem ki magamat az ellenpárt kicsinylésének, egyenes gúnyolólásának s azon nem épen válogatott fegyvereknek, amelyeket minden téren használnak elleneim. Pártomat és az általam képviselt javaslatokat egyszer kénytelen voltam kitenni a vereségnek s a nyár folyamán tartott első tárgyalás alkalmával békén tűrni, hogy velem szemben a koronára hivatkozhasznának, úgy hogy magasabb tekintetknél fogva még azon alkalmal azokkal az enuntiatiókkal sem éltem, melyekre legkegyelmesebb felhatalmazást nyertem¹, — de ilyen positioba nem tudnék újra jutni.

Hogy tartsak én össze egy pártot, melynek egyes tagjai, sajtójának egy része rögtön kirug, ha látja, hogy a koronát játszhatják ki ellencim; hisz a holnap meginduló költségvetési tárgyaláson még valahogy csak megélek, az ott felmerülő agrár velleitások,² közjogi támadások ellen még valahogy csak védekezhetek, de ha a szentesítés elhalasztásának tényével állok szemben, mint szárnya szegett politikustól, hogy lehet eredményt kívánni.

Én meghajolva Ő Felsőcsécsi legmagasabb személyes aggályai, nehéz uralkodói feladatai előtt, eddig nem is mertem sürgetni a legfelső szentesítést, jöllehet sokkal biztosabb lenne az egész vitákban positióm; én békével nézem, hogy az ellenpárt miként szaporítja szavazatait, s dacára annak, hogy mi három szavazatot veszünk (Beniczky, Eötvös és Csáky),³ még eddig meg sem kíséreltettem az állások betöltése iránt javaslatot tenni: de ha a szentesítés azon az indokon túl, hogy Ő Felsőcsécsi alaposan kívánja magát informálni, elhalasztatnák, s az kívántatnék, hogy a két javaslat előbb tárgyalatassék le a főrendiházban, tarthatatlan állapotba jutnék.

Komoly politikai érdekek kívánják, hogy az egyházpolitikán mielőbb túlessünk s az ellentétek elsimuljanak, a már elfogadott javaslatok szentesítése véget vet az állapotnak, de minden halogatás csak újabb és újabb bajokat idéz fel.

Engedd azért, hogy én is arra kérjelek, miszerint a legfelső szentesítés kieszközlésére hatni szíveskedjél.

Mély tisztelettel őszinte híved

Wekerle Sándor

*S. k. eredeti, tintával írt levél, negyedívnyi papíron, 5 lap terj.
O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 24. Minister Crisis.*

¹ A júniusi válság után a király felhatalmazta Wekerlét annak bejelentésére, hogy szükség esetén az örökös főrendiházi tagok számának szaporítását is igénybeveszik a polgári házasságról szóló javaslat elfogadtatása érdekében. Wekerle azonban, mivel a főrendiház júniusban elfogadta a javaslatot, nem élt e felhatalmazással. L. az 1894. jún. (közelebbi dátum nélküli) kormányfelterjesztés fogalmazványát, O. L. Nachlaß Pápay, Kart. 24. Minister Crisis.

² Ezidőtájt a nagybirtok gazdasági érdekeinek elsőbbségét hirdető *agráriusok* erőteljesen szervezkedtek és támadták a kormány liberális gazdaságpolitikáját.

³ Beniczky Ferenc, h. Eötvös Lóránd és gr. Csáky Albin képviselőjelöltségük, ill. képviselővé választásuk miatt mondtak le főrendiházi tagságukról.

6.

Kolozsvár, 1894. november 3.

Bethlen András beszámol Kállay Béninek a Wekerle-kormány elleni agitációról.

Kedves Béni!

Utolsó találkozásunk óta következetesen dolgozom: erdélyi barátaim kellően vannak hangolva, segített ebben Wekerle bizalmaskodása a franciával¹ és Festetich Andor razzíája, mellyel a korábbi kormányok Erdélyben létesített intézményeit cassálni akarja;² nem rég érintkeztem egy pár dissidenssel,³ Latinovics-csal is, nem gondolnak a szabadelvű pártba való belépésre, most azonban oly jelek mutatkoznak, hogy a kormány per Horváth Gyula⁴ igyekszik a nemzeti párt liberális elemeit, ú. m. Ábrányi, Bolgár s a t. a fusióra hangolni, amit a solidabb rész nem szívesen lát és a fusiótól ugyan nem irtózik, ha az új alapon Károly⁵ alatt történne, de lehetséges, hogy az éhes elemek bármi fusioba is bele akarják tolni Apponyit.

Habár nem Wekerlétől indult ki, de mégis van politikai háttere az orsz. gazd. együletben történt választásnak, és a napokban e miatt Bpsten jártam és látva azt, hogy a legyőzött pártban igen sok jó elem van, kiket a jelen viszonyok között nem akarok magammal szemben látni, a választást el nem fogadom.⁶

[Egy hét múlva felmegy Budapestre, majd a hó végén családotól Meranba üdülni.]

igaz híved és barátod
András

*S. k. eredeti, tintával írt levél, kisalakú, 4 lap terj.
O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t.*

- ¹ 1894 nyarán Wekerle interjút adott Chélard francia publicistának, amelyet a *Figaro* c. lap közölt. Az interjú szerint Wekerle élesen bírálta az erdélyi magyar nemességet a románokkal szemben tanúsított úri gögje miatt. „Ha az apró, tunya, arrogáns és ostoba, üresszebü erdélyi hétszilvafás nemesek felhagynának nagyúri allűrjeikkel és nem vetnék meg az oláh parasztokat, mint jobbágyokat, ami ellen különben lesz orvosság, már nagy lépést lehetett volna tenni előre” — reprodukálja a lap Wekerle nézetét, majd közli, hogy a kormány engedményeket kíván tenni a románoknak. Az interjú nagy feltűnést és felháborodást váltott ki a magyar parlamentben, két interpelláció is hangzott el ez ügyben. Wekerle tagadta, hogy bármi hasonlót mondott volna, de elismerte, hogy egyes „üresszeűek” követnek el túlkapasokat a románok ellen, amit meg kell szüntetni. A politikai körök azonban, mint Bethlen leveléből látható, nem fogadták el teljesen Wekerle magyarázkodását.
- Az ügyre vonatkozóan l. Kovács Albert és b. Kemény János interpellációját, ill. Wekerle választát a Kvh. Napló 1892—1897. XX. k. 21—23., ill. 23—25. l.
- ² Festetich Andor földművelésügyi miniszter 1894 őszén Erdélyben megszüntette a tordai tenyészbika telepet, mert fejlesztésre alkalmatlannak tartotta. Intézkedését az erdélyi birtokosok erősen bírálták és azzal vádolták, hogy ellensége a keleti marhafajta tenyésztésének. Az erdélyi gazdasági egyesület külön memorandumban foglalta össze ilyenirányú panaszait. Erre von. l. Ugron Zoltán felszólalását a földművelésügyi tárea költségvetési vitájában, ill. Festetich választát Kvh. Napló, 1892—1897. XXI. k. 354—355., ill. 355—356. l.
- ³ 1894 elején, a kötelező polgári házasságról szóló törvényjavaslat betervezésekor 35 képviselő — ellenvéleménye kifejezéseképpen — kilépett a szabadelvű pártból. E „disszidensek” vezetője gr. Szapáry Gyula, az előző kormány miniszterelnöke volt.

- ⁴ Horváth Gyula, a Nemzeti Párt egyik tekintélyes tagja, a Magyar Hírlap főszerkesztője, a liberális egyházpolitika híve volt és az egyházpolitikai küzdelem idején a kormánypárt liberális elemeihez közeledett, újságja is a kormány reformpolitikáját támogatta.
- ⁵ Gr. Klucn-Héderváry Károly, horvát bán.
- ⁶ Kormánypárti körök az Országos Magyar Gazdasági Egyesület vezetésében érvényesülő agrárius befolyás visszaszorítása végett az 1894. okt. 28-i közgyűlésre számos hívüket, a földművelésügyi minisztérium tisztviselőit mozgósítva, kibuktatták az addigi elnököt, a konzervatív gr. Desseffy Aurélt és gr. Bethlen Andriás volt földművelésügyi minisztert választották elnökké. Az agráriusok heves ellenakciót indítottak és elérték, hogy Bethlen nov. 8-án visszautasította a megválasztást. Ezután ismét Desseffy Aurélt választották elnöknek. — Az ügyről az agrárius sajtóorgánum, a *Hazánk*, október végétől naponta cikkezett „Támadás az agráriusok ellen” c. folytatódó cikksorozatában. L. még: Az 1895. évi III. Országos Gazdakongresszus története. I. k. Bpest. 1895. 12—19. l.

7.

Budapest, 1894. november 17.

Wekerle informálja Pápayt a szentesítés kése delme miatt fokozódó ellenzéki mozgólódásról és Kossuth Ferenc látogatásáról.

Kegyelmes Uram!

A szentesítés kése delme itt mind nagyobb bizonytalanságot okoz s egyenesen úgy magyarázzák, hogy a kése dellemnek előleges kormányváltozás az oka. Már tegnap hangok merültek fel a szélső baloldaltól, hogy a kormány nyilatkozataira súlyt nem fektetnek, mert hisz nem ez a kormány fog maradni, ma pedig a szélsőbal egyik organuma a Magyarorszá g a ház elnapolását sürgeti.¹ Tetézi ezt az az izgatás, mely a papság részéről vitetik némely vidéken véghez. Ugyanazon „Pantheon” aláírással, mellyel múltkor az egyházpolitikai javaslatok szentesítésének elhalasztását tudatták, tegnap felhívást, illetőleg értesítést tettek közzé, hogy gróf Zichy Nándor a holnapi katolikus gyűlésen, Székesfehérváron fogja authentice tudtul adni, hogy a javaslatok szentesítése megtagadtatott s, hogy azok a napirendről végleg levé tetnek.² A gyűléshez az assistentiát szélsőbaloldali elemek fogják jó részben szolgáltatni.

Ha ez így tart, mind nehezebb lesz a helyzet s a megzavarodás, azért elérkezettnek lát nám az időt, hogy Ő Felsége kegyesen határozni méltóztassék.

Tegnap délután a pénzügyministeriumban gróf Károlyi Gábor jelentette be magát s magával hozta Kossuth Ferencet. Ez avval állított be, hogy miután e hazában telepedik le, tiszteletét kívánja tenni. Előadta, hogy habár más nézeteket vall is, ő a mai kormány tagjait hazafiaknak tartja és tiszteli. Ő mint *egy nagy névnek örököse*³ más párthoz, mint a szélső balhoz nem csatlakozhatott, de biztosít, hogy izgatni nem akar, hogy békés úton fog működni, sőt miután nyugaton nevedett, ahol az ellentétes nézeteket tisztelik, reméli, sikerrel oda fog hatni, hogy a szélső baloldal támadását calmírozza.

Azután áttért utazására. Erre szerinte azért van szüksége, hogy megismerje az országot, s hogy abból az emlékből, mellyel atyja iránt viseltetnek, kivegye a maga részét, bizonyos népszerűsége tegyen szert, mert habár mint igénytelen ember, nem is kíván a szélsőbal elnöke lenni, ott mégis vezérszerepre van hivatva. Azon meggyőződésének adott kifejezést, hogy hasznos szolgálatokat teend a hazának, sőt a kormánynak is, mert oly kérdése kben, melyekben hátsó támaszra van szüksége,³ segítségére lehet.

Végül kifejtette, hogy mily áldozatot hozott hazajövele által, mert szép összeköttetések s kínálkozó jövedelmező állásokat hagyott Olaszországban.

Az elég jó magyarsággal, de idegenes szövegekben kissé vontatva előadott megjegyzésekre körülbelül következőket válaszoltam:

Utazásának jogszerűségét nem vonhatom kétségbe, szükségességére megjegyzéseket nem tehetek, annyit azonban mondhatok, hogy sok nyugtalanságra ad okot. Én hűséggel és őszinteséggel szolgálom a királyt s ennél fogva hátsó támaszokra politikát nem alapíthatok.

Figyelmeztettem azután arra, hogy politikai céljait kivihetetleneknek, a magyarság ügyére veszélyeseknek tartom. A mi jogunk nem értelmezhető úgy, hogy ha a függetlenségi eszmék többséget nyernének, a király alkotmányos érületénél fogva azokhoz hozzájárulna.³ Ő Felsőge a 67-ki törvényeket ismerte⁴ s nem hogy a függetlenségi eszmét, hanem a 67 minden tágitását is a leghatározottabban s a *végletekig*⁵ ellenezné. Ellenezné nemcsak ő, hanem ellenezné Ausztria s több európai nagyhatalom. Veszélyes is lenne az ránk nézve, mert ne feledjük a magyarság csekély számarányát s azokat a veszélyeket, melyek abból háruhnának ránk, ha a hadsereget megbolygatni akarnánk.

Tudtára adtam, hogy az ország számbavehető közvéleménye a mai közjoggal meg van elégedve s hogy a közönség egy nagy része még atyja halála alkalmával is kifejezést adott volna ellenkező nézetének,⁶ de terrorizálva volt. Tudtára adtam azután, hogy kénytelen leszek erősen megtámadni, amit ő természetesnek talált. Végül örültem, nem látogatásának, hanem annak, hogy ezeket vele közölhettem.

Azért írom mindezeket részletesebben, mert nem tudom, mit írnak e beszélgetésről.⁶ Impressióm az, hogy ez nem bír avval a látkörrel, azokkal az ismeretekkel, hogy vezérszeropet játszhatnék, hanem ha a házba kerül, senmi sem lesz belőle.

Igaz tisztelettel őszinte híved

Wekerle Sándor

S. k. eredeti, tintával írt levél, negyedévesi, 6 lap terj.

O. L. Nachlaß Pápay, Kart. 24. Minister Crisis. — Az iratot részlegesen közölte *Eckhart Ferenc*: Ferenc József és a Kossuth-kultusz c. cikkében. Magyar Szemle, I. k. 1927. 377—378. l.

³) *Aláhúzás az eredetiben.*

¹ „Moratórium”. A *Magyarország* 1894. nov. 18-i számának vezércikke.

² 1894. nov. 18-án tartotta Székesfehérvárott alakuló nagygyűlését a katolikus néppárt. A párt vezére, gróf Zichy Nándor a szentesítés megtagadását határozott formában ugyan nem jelentette be, de a következő szavakkal célzott rá: „És mi tudjuk, hisszük és reméljük, hogy felséges királyunk... mint katolikus velünk együtt érez és az ő akarata nem lehet a mi hitünk megrontója.” *Bonitz Ferenc*: Gróf Zichy Nándor. Élet- és jellemrajz. Bpest. 1912. 282. l.

³ Kossuth Ferenc országos körutazása alkalmával több helyütt is fejtegette azt az elképzelését, hogy az uralkodó, ha a függetlenségi párt alkotmányos úton többségre jut, saját jószántából elfogadja a párt programját s hozzájárul a perszonálunió megvalósításához. Wekerle okfejtése ez ellen a valóban naiv képzelgés ellen irányul.

⁴ Helyesen: „ismerte el”.

⁵ Ti. a nagy Kossuth-rokonszenvvel és függetlenségi demonstrációkkal ellenkező véleményének.

⁶ Wekerle óvatossága nem volt alaptalan. A *Magyarország* nov. 18-i számában azt írta, hogy a látogatás során Wekerle helyeselte Kossuth Ferenc körutazását. „Kossuth Ferenc Debrecenben” c. közlemény, 7. l.

8.

Budapest, 1894. november 20.

Bethlen András levele Kállayné Bethlen Vilmának¹ a debreceni incidens visszhangjáról és a politikai bonyodalmak növekedéséről.

Édes Vilma!

Mi 6—7-én jövünk Bécsbe, Meranba utazandók.² — Itten a napi eseményt a Kossuth debreceni scandaluma képezi,³ ezen példátlan szemtelenség és vakmerő játék általános megbotránkozást szül, mind a mellett tegnap este a club értekezleten közömbös dolgokról a kolumbácsi legyekről s a t. tanácskoztak,⁴ s ezen az ország reputatióját érintő thema érintetlenül maradt; ma reggel, megvallom, annyira indignálódtam a Lloyd és Nemzet e tárgyban tanúsított némasága felett,⁵ hogy hangoztattam, miszerint kész vagyok a pártból kilépni, ha erélyes fellépés által megbotránkozásának hangot nem ad, ezt Fejérvárynak is mondtam, ki már régebb olta a komédiás⁶ megfélekezését javasolja; — a mai Minister tanács ezen tárggyal is foglalkozik,⁷ keresi a §-t, jó is lesz egyet találni, mert Hieronymit nagyon terheli a hiba, hogy nagyra engedte növelni e mozgalmat, sőt a Tarnóczy-féle szivattyúk útján Kossuth-ot pénzzel tölti.⁸ — Holnap Busbach interpellál e tárgyban,⁹ ma itt volt Dégenfeld főispán¹⁰ a scandalum lefolyásáról referált, de részleteket nem hallottam. A főispánok zúgnak, a függetlenebbje közül többen mennek, Radó újevkor, nagyon kecsegtetik, már a belügyi tárcával is megkínálták, de nem áll kötélnek. — A székesfehérvári gyűlés s azon Josef flg. üdvözlote,¹¹ miként a lapokból is látod, nagyon bántja az illetőket,¹² ezt s a 3 egyházpolitikai törv. szentesítésének késedelmét akarnák a Kossuth botránnyokkal szembeállítani. — A bonyadalom nő, az augurok fejüket vesztik, híveik egymásban bizalmatlankodnak s a jövő kezd előttük borulni; az intrigua száalai néhol vastagabbak, p. o. Horváth Gyula, most W.¹³ és Szilágyi benső embere, ma Hieronymit élesen kritizálta,¹⁴ kíváncsi vagyok, hogy a Pesti Napló most melyik oldalra áll? —

Folytatott tapogatózás és eszmecsere a hangulat érdekes jelenségeit mutatja, a korábbiakon kívül p. o. Busbach, Fest nagyon közel állanak az aktív fellépéshez a jelen rendszer ellen és meglehetősen számú független ember, mint Nyáry Béla, Solymossy, s a t. éppen nem idegenkednének ilyentől, de azt tartom, nem jó elsietni a dolgot; a lejtőn elindultak, megállni nem tudnak, és annál könnyebb lesz az utódoknak, minél kártékonyabbaknak bizonyultak a szabadelvűség hérlői.

szerető rokonod

András

*S. k. eredeti, tintával írt levél, kis alakú, 6 lap terj.
O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t.*

¹ Kállay Béni felesége, Bethlen Vilma — Bethlen András unokatestvére — egyik levelében maga kérte meg Bethlent, hogy időnként neki küldje tudósításait és legyen óvatos. O. L. K. B. ir. IV. k. keltezés nélküli levél. Nyilván ily módon akarták „konspirálni” a Bethlen és Kállay közti állandó közvetlen kapcsolatot.

² Bethlen már nov. 3-i levelében jelezte, hogy családjával Meranba megy üdülni, 6. sz. irat.

³ L. a bevezető tanulmány 297. l. és a 21. sz. jegyzetet.

⁴ A szabadelvű párt 1894. nov. 19-i értekezletén a folyamatban levő költségvetési vitával kapcsolatos javaslatokat vitatták meg, többek között a kolumbácsi legyek elleni védekezésről szóló javaslatot is. *Nemzet*, 1894. nov. 20., 1. lap „Belföld” (hírvolat).

- ⁵ A *Pester Lloyd* és a kormánypárti félhivatalos *Nemzet*, ha nem is némán, de valóban kissé lagymatagul, inkább hitetlenkedve és az ügyet bagatellizálva foglalkozott a debreceni incidenssel. A *Nemzet* csak addig az enyhe fenyegetésig ment, hogy „A komédia kezd elfajulni”. Vö. *Nemzet*, 1894. nov. 20. „Belföld”, továbbá *Pester Lloyd*, nov. 20. Abendblatt, 1. lap.
- ⁶ Ti. Kossuth Ferenc.
- ⁷ A nov. 20-i minisztertanács jegyzőkönyve nem tesz említést arról, hogy a debreceni incidenssel is foglalkoztak volna. Ennek ellenére valószínű, hogy „jegyzőkönyvön kívül” a miniszterek megtárgyallhatták az esetet s megállapodhattak az esedékes interpellációra adandó válaszban. Ilyen információk mindenesetre kiszivárogtak a minisztertanácsról. Vö. *Szatmári Mór*; i. m. 188. l.
- ⁸ Hazatérte után Kossuth Ferenc elfogadta a Tarnóczy-féle tűzoltófecskendő gyár igazgatói állását. A gyár azonban hamarosan tönkrement, és Kossuthnak vissza kellett fizetnie az előlege kapott 100 000 koronát. *Szatmári Mór*; i. m. 187. l. — Bennfentes politikusok tudni vélték, hogy a Tarnóczy-féle gyár kifizette Kossuth 50 000 fontos olaszországi tartozását, a belügyminiszter viszont azzal támogatta a gyárat s közvetve Kossuthot, hogy a községekkel innen szerezette be a tűzoltófecskendőket. HHSÁ. Min. d. Au. Pol. Arch. Int. XXXI. c. „Aus einem Privat-schreiben”, Budapest, 1894. okt. 25-i aláírás nélküli levél.
- ⁹ Busbach Péter szabadelvű párti képviselő nov. 21-i interpellációját l. Kvh. Napló, 1892—1897. XX. k. 358—360. l.
- ¹⁰ Gróf Degenfeld-Schomburg József Hajdú vármegye és Debrecen főispánja volt.
- ¹¹ József főherceg a következő táviratot küldte Steiner Fülöp székesfehérvári püspöknek, a nov. 18-i katolikus nagygyűlés összehívójának: „Fogadja Méltóságod és a Szent István sírjánál összegyűlt katolikusok legbensőbb hálámat szíves üdvözlétükért. Isten áldása vezérelje működésüket. Ezért száll imám a Mindenhatóhoz.”
- ¹² József főherceg fentidezett távirata az adott időpontban, a szentesítés késedelme s az emiatt fokozódó belpolitikai feszültség idején kínos feltűnést és rosszállást váltott ki a kormánypárti és liberális körökből. A liberális sajtó alig tompított élel támadta József főherceget, az üdvözlést a dinasztia e tekintélyes tagjának a belpolitikai harcokba való illetéktelen beavatkozásának igyekezett feltüntetni. L. „Kérelem.” *Magyar Hírlap*, 1894. nov. 20. vezércikk, egyenesen József főherceghez adresszálva, — „Az a kérdőjel”. *Pesti Napló*, 1894. nov. 21. vezércikk. — „A katolikus néppárt megalakulása”. *Nemzet*, 1894. nov. 19. esti kiadás.
- ¹³ Wekerle.
- ¹⁴ Horváth Gyula a képviselőházban nov. 20-án bírálta Hieronymi erélytelen belpolitikáját, főként a nemzetiségi kérdésben. Kvh. Napló, 1892—1897. XX. k. 331. l.

9.

Budapest, 1894. november 21.

Bethlen András Kállayné Bethlen Vilmának a szabadelvű párt homlásáról és Wekerlével folytatott beszélgetéséről.

Édes Vilma!

Pro informatione a következőket: ma érdekes nap volt, Busbach megtette interpellációját, melyet a kormány és barátai túlzott élesnek tartanak,¹ ellenben az adott válaszokat megfelelőeknek ítélnék,² megjegyzendő, hogy az elnök³ azért adott szót a szélbaliaknak a mosakodásra, hogy a szélbal túlságos rossz színben ne álljon, a debreceni botrány feletti hangulat általánosan elítélő, Hieronymi éhhetetlensége közbeszéd tárgya, ki csak a lapokból értesült az esetről. Ma W.⁴ először egy közös barát útján, aztán directe interpellált, hogy a pártból való kilépésemet hangoztatom és másokat is erre ösztönzők; erre a legkategoricusabb alakban megmondtam mindkettőnek, hogy éppoly függetlennek érzem magamat, mint ők, s addig maradok amíg jónak vélem,

indignálódtam azon passív magatartáson, melyet a tegnapelőtti conferentián a párt s a kormány a scandalummal szemben tanúsított és ha kellő módon kifejezés a megbotránkozásnak nem adatik, akkor kész vagyok a pártot elhagyni, különben általában a dolgok rosszul mennek, Hieronymi baklövésai, ravaszkodásai bosszantók és károsak, mit W. is beösmert és hosszú orral távozott.

Ma jeleit vettem észre annak, hogy a szentesítés húzódása a pártot nagyon lehangolja, az érdektársak búsulnak és aggódnak, bizalmasan arról is hallottam, hogy Tisza Kálmán a nemzetiségi kérdésben meg akarja támadni Hieronymit,⁵ továbbá hogy ha a szentesítés még késik, a kormány a budget tárgyalás befejezte előtt akarja a cabinet kérdést emiatt felvetni, ez nem lenne jó fordulat! Kérlek írd meg, hogy tegnapi levelemet megkaptad-e?

szerető cousined

András

S. k. eredeti, tintával írt levél, kisalakú, 4 lap terj., keltezés nélkül.

O. L. K. B. ír. LII. cs. 12. t.

A levél első lapjára a Kállay irathagyatékot rendező Thallóczy Lajos kézírásával, ceruzával rávezetve: „valószínűleg 1894. nov. 21.” A dátumot a levél tartalma bizonyossá teszi.

¹ Busbach nov. 21-i interpellációjában valóban igen élesen támadta Kossuth Ferencet, akit „egy olasz állampolgárnak”, „trónpretendensnek” nevezett. Kvh. Napló, 1892—1897. XX. k. 358—360. l.: *Szatmári*; i. m. 188. l.

² Hieronymi belügyminiszter és Szilágyi igazságügyi miniszter válasza: Kvh. Napló, 1892—1897, XX. k. 361—362. l.

³ Báró Bánffy Dezső.

⁴ Wekerle.

⁵ Tisza Kálmán a képviselőházban nem támadta Hieronymit, de szeptemberben tartott nagyváradi beszédében polemizált vele a nemzetiségi kérdésben tanúsított „főlöleges” engedékenysége miatt. L. erre: Kvh. Napló, 1892—1897. 303. és 323. l.

10.

Bécs, 1894. november 25.

Kálnoky Gusztáv külügyminiszter jelentése Ferenc Józsefhez Wekerle látogatásáról és a kormányválsággal kapcsolatos nézeteiről.

S. M. dem Kaiser, Wien

Ew. M. glaube ich ehrerb. melden zu sollen, daß H. v. Wekerle soeben bei mir war und mir über die Situation gesprochen hat. Es ist ein Zwischenfall eingetreten, der sehr beiträgt ihn kleinmüthig zu stimmen. Es hat sich nämlich während der Behandlung des Budgets des Ministers des Inneren herausgestellt, daß H. v. Hieronymi's Stellung sogar in der eigenen Parthei unhaltbar ist¹ und hat derselbe dem Ministerpräsidenten seinen Rücktritt angemeldet. Da nun im Cabinete die Reibungen mit Szilágyi² fort dauern und die letzteingetretenen Minister Oetvös,³ Festetics und Andrassy nichts weniger als zur Stärkung des Cabinets beitragen, so fühlt Wekerle, daß auch aus inneren Gründen das Cabinet sich nicht halten kann, abgesehen^{b)} von dem ihm bewußten Umstande, daß die Entstehung des Cabinets ihm das Wohlwollen Ew. M. verscherzt

hat. ^{o)} Er will in der Frage der Sanction nicht drängen und hätte überhaupt davon nicht gesprochen, wenn nicht in parlament. Kreisen diese Frage im Vordergrund stünde.³ So aber wird er gezwungen sein im Parlament irgend eine authentische Antwort auf die bevorstehende Frage zu geben. Er meint, daß die Sanction schon deshalb früher oder später unvermeidlich ist, weil kein neues Cabinet ohne Erledigung dieser Frage lebensfähig wäre. Auch er will nicht behaupten, daß die sofortige Sanction nothwendig sei, und wenn er die Zusage erhielte, daß mit Ende dieses Jahres a. h. Sanction erfolgen wird, so wäre dies, eben mit Hinweis darauf, daß ein derartiges Gesetz nicht im November, sondern nur an einem verständlichen Termin, also am 1. Jänner eingeführt werden könne, eine genügende Zusage, um die Crise bis dahin zu vertagen, da schon heute die Minister entschlossen wären Ew. M. sobald die Sanction erfolgt, ihre Portefeuilles zur Verfügung zu stellen. Die im Oberhaus noch nicht erledigten beiden kirchenpolit.[ischen] Gesetze erklärt H. v. Wekerle als nebensächlich und ist überzeugt, daß man die Confessionslosigkeit durch ein Compromiß beiseitigen könnte. Meiner unmaßgeblichsten Meinung nach wäre in dem Vorstehenden der Termin geboten, die unvermeidlich gewordene Minister Crise in einer Weise auf den Schluß des Jahres zu vertagen; daß dieselbe, sowie deren Lösung entschieden in der Hand der Krone bleibt und eine Wiederholung einer Zwangslage⁴ ausgeschlossen wäre.

Im Betreff der eigenthümlichen^{d)} Intriguen, die gestern im ung. Abgeordneten Hause sich abspielte,^{e)} ⁵ erlaube ich mir beiliegend einen Zeitungsbericht⁶ beizuschließen, der mit den Äußerungen H. v. Wekerle übereinstimmt.

Über die Kossuth Frage spricht Wekerle jetzt^{f)} sehr correct, jedenfalls correcter als er früher behandelt hat.

S. k. tintával írt fogalmazvány, tv nagyságban, 4 lap terj., aláírás nélkül. HHStA. Min. d. Au. Pol. Arch. Int. XXXI. c. — A közlés az O. L. Filmtár, W. 41. dobozban levő mikrofilm-másolat alapján készült. A jelentés eredeti s. k., tisztázata, amely tartalmilag megegyezik, de stílusában több helyütt különbözik a fogalmazványtól, ugyancsak a bécsi Staatsarchivban található: Kabinetsarchiv Geheimakten, Karton 18. Denkschriften 1878—1894. jelzettel. Ezt használja Salacz: i. m. 344. l.

A fogalmazványnak egy Kállay Bénitől származó eredeti másolata is fennmaradt: O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t.

^{a)} Így az eredetiben.

^{b)-c)} utólagos betoldás a margón.

^{d)-e)} Utólagos betoldás a margón az eredetileg írt és kihúzott „Kossuth Frage” helyett.

^{f)} utólagos beszúrás a szövegben.

¹ Vö. Kvh. Napló, 1892—1897. XX. k. 382—387. sz. üléseinek felszólalásai a belügyi tárca költségvetési vitájában.

² Szilágyi, mint Kálnoky következő napi jelentéséből (13. sz. irat) is kitűnik, nem értett egyet Wekerlének és más kollégáinak a lojalitást túlzottan kidomborító magatartásával. A nov. 19-i debreceni „botrány” tárgyában tett Busbach-interpellációra is felettebb lagymatag választ adott. Vö. Kvh. Napló, 1892—1897. XX. k. 362. l.

³ A szankeió késését már a képviselőházban is szóvá tették, így pl. Herman Ottó nov. 20-án, Bartók Lajos nov. 22-én. Kvh. Napló, 1892—1897. XX. k. 310., ill. 365. l.

⁴ Utalás az 1894 június elejei kormányválságra, amikor Wekerle és a szabadelvű párt ellenkezése miatt a király kényszerhelyzetbe került és visszakoznia kellett.

⁵ A függetlenségi pártiak által provokált hosszú vita miatt nem kerülhetett sor nov. 24-én Vcszter Imre interpellációjára „Kossuth Ferenc politikai körutazása tárgyában”, amire Wekerle erélyes és határozott hangú választ akart adni. — Kvh. Napló, 1892—1897. XX. k. 418., 442—451. l.

⁶ Kállay Béni másolatából kiderül, hogy Kálnoky a *Neues Wiener Journal* 1894. nov. 25-i (329.) számának 7. oldalán levő cikket mellékelte.

11.

Bécs, 1894. november 25.

Kálnoky értesíti Kállay Bénit Wekerle aznapi látogatásáról.

Lieber Kállay!

Zu Ihrer Kenntnisnahme sende ich Ihnen beiliegend ein Schreiben, welches ich eben an S. M. gerichtet habe, nachdem ich mit Wekerle gesprochen hatte.¹ Ich hielt es für ein Glück, wenn es gelänge diese unvermeidliche Krise ohne Zwangslage und in einer regelmäßigen Weise zu überwinden und glaube, daß Wekerle in der Stimmung, in der ich ihn heute gefunden, bereit wäre hierzu die Hand zu bieten. Ich habe ihn noch nie so deprimirt gesehen. Die gestrige gegen ihn gerichtete Intrigue im ung. Abgeordneten-hause — (vide beil. Zeitung)² — scheint ihn sehr erschüttert zu haben.

Bitte um Rückschluß.

Mit besten Grüßen
Kálnoky

[P. S.] Ich werde W.³ noch sehen, nachdem er beim Kaiser war.

*S. k. eredeti, tintával írt levél, negyedívnyi, „Minister des Äußern“ feliratú papíron,
2 lap. terj.*

O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t.

¹ Az előző, 10. sz. iratról van szó, amelyet Kálnoky Kállay informálására megküldött.

² L. a 10. sz. irat 6. jegyzetét.

³ Wekerle.

12.

Budapest, 1894. november 25.

Gyürky Ábrahám képviselő tájékoztatja Kállay Bénit a politikai hangulatról.

Kegyelmes Uram!

Itt annyira meg vannak puhulva az emberek a szabadelvű pártbar egyrészt, másrészt pedig annyira óhajtanak is a jelen tarthatatlan helyzetből kiszabadulni, hogy annak, aki a kinevezést megkapja, nem csak biztosítva van a hatalom, de és ez talán kissé különösnek hangzik, nem lenne nagyon nehéz helyzete is, új választásukra abszolút nem lenne szükség, miután a többségben inkább bőségtől, mint hiánytól kellenék tartani.

Magyarországban ez idő szerint pártkülönbség nélkül az egyedüli biztos és irányadó a kenyérgkérdés, ennek kulcsát pedig a kinevezés annak a kezébe adja, aki azt megkapja.

Múltkor¹ is Hédervárnak egyedüli baja az volt, hogy csak megbízott és ki nem nevezetett, e közt pedig mérhetetlen nagy a különbség.

Én 17 évig voltam főispán és ezen idő alatt annyi alkalmam volt tapasztalni, hogy a hatalommal a kézben itt mindent lehet tenni, hogy jogosítva érzem magam kedves Patriámról ily véleményben lenni.

Fogadd Kegyelmes Uram őszinte és mély tiszteletem nyilvánítását mellyel maradtam

híved

Gyürky Ábrahám

*S. k. eredeti, tintával írt levél, kisalakú, 4 lap terj.
O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t.*

¹ 1894 júniusában.

13.

Bécs, 1894. november 26.

Kálnoky jelentése Ferenc Józsefhez Wekerle újabb látogatásáról, javaslatai a belpolitikai válság megoldására.

Sr. M. dem Kaiser und König, Wien

Ich habe H. v. Wekerle gestern Abend gesehen. Er theilte mir mit, daß er sich entschlossen habe heute noch hier zu bleiben,¹ da er es für unmöglich halte, ohne einen bestimmteren Bescheid über die Frage der a. h. Sanction der Kirchengesetze vor's Parl[a]m[en]t zu treten, und daß er sich zu diesem Behufe heute eine neuerliche^{a)} Audienz bei Ew. M. erbitten wolle.

Seit ich Wekerle kenne, habe ich ihn nie so bewegt und muthlos^{b)} gesehen. Letzteres führe ich hauptsächlich auf den Umstand zurück, daß in den letzten Tagen sich die Unhaltbarkeit des Cabinets aus *inneren*^{b)} Gründen klar herausgestellt hat. Nebst der Erkenntnis, daß Minister Hieronymi von der Parthei fallen gelassen werde, hat der Streich den ihm der Justizminister gestern im Abgeordnetenhaus gespielt hat, das^{c)} Maß voll gemacht.^{d)} Der Ministerpräs. hatte sich nämlich eine Interpellation über die Kossuth Reise bestellt, um die lauen Antworten der Herrn Hieronymi und Szilágyi durch eine scharfe und correctere Erklärung zu ergänzen. Dies wollte H. v. Szilágyi vereiteln und^{e)} veranlaßte zu diesem Zwecke einen Spektakel der Linken, der richtig den Erfolg hatte, daß die Interpellation vertagt wurde und der Ministerpräsident nicht zu Worte kam.² Wekerle der sich von dieser Interpellationsbeantwortung auch einen günstigen Eindruck für seine Wiener Reise versprach, ist nun so aufgebracht über diesen Streich, daß er mit Szilágyi keinesfalls mehr im Cabinet bleiben will. Er ist also darüber klar, daß das Cabinet aus *inneren*^{b)} Gründen die Entlassung erbitten müsse und es sind die Minister Fejérváry, Hieronymi, Lukács und Andrássy darüber einig, daß sobald die Sanction erteilt ist,^{f)} der richtige Augenblick hiefür gekommen sein würde.³ Wäre H. v. Wekerle nicht in der Lage bei seiner Rückkehr nach Pest den ihm erwartenden Anfragen im Parlament eine klare Antwort betreffs der Sanction zu erteilen, so würde die Krise über die Sanctionsfrage eintreten und hiedurch wieder die Krone hineingezogen, während im gegentheiligen Falle der Rücktritt des Cabinets auf innere Gründe zurückgeführt werden und die neue Cabinetsbildung sich in normaler Weise

vollziehen könnte. Auf meine Einwendung, daß dies wieder wie eine der Krone abgerungen[e] Concession aussähe,^{g)} wenn er jetzt mit der erlangten Sanction nach Pest zurückkehre und ich dies nicht im Interesse der Krone gelegen ansehe, meinte der Ministerpräsident (wenn ich ihn recht verstanden habe), daß es genügen würde, wenn er ermächtigt werde zu erklären: daß die a. h. Sanction im Laufe des Monats Dezember erfolgen und die Gesetze^{a)} mit 1. Jänner promulgirt werden würden, da dieses Datum für das Inslebentreten der Gesetze in Aussicht genommen sei.

Die beiden vom Oberhause^{a)} unerledigten Kirchengesetze⁴ betrachtet II. v. Wekerle als nebensächlich. Er glaubt, daß dieselben jedenfalls von den Magnaten verworfen werden und zwar mit einer nicht unbedeutenden Majorität. Er, Wekerle, hätte nichts dagegen in ein Compromiß betreffs der Confessionslosigkeit einzugehen, zweifelt aber, daß es ihm^{h)} gelingen werde, die Magnaten zu demselben zu bewegen. Das könne das nächste Cabinet leichtⁱ⁾ tun.

Auf den Gedanken eingehend, daß das Cab. Wekerle aus inneren Gründen zurücktreten und die Cabinetsbildung sich unter normalen Verhältnissen vollziehen werde, fragte ich ihn, wie er sich die weitere Entwicklung denke auch was die Personenfrage betreffe, die ja angesichts der Tatsache, daß in der liberalen Parthei geeignete Persönlichkeiten für die Bildung eines Cabinets fehlen, eine besonders schwierige sei. — Hierüber^{a)} sprach sich II. v. Wekerle, nach Erwähnung der Persönlichkeiten, die nicht^{h)} geeignet sind, dahin aus, daß wenn er gefragt würde, er H. v. Kállay als seinen Nachfolger nennen würde und dies letzterem auch nicht unerwartet kommen könne, da er schon seit längerer Zeit Verbindungen mit verschiedenen politischen Persönlichkeiten gesucht habe und aufrecht erhalte⁵ und daher auch der Mann wäre die liberale Parthei durch Vereinigung mit den Secessionisten⁶ zu stärken, eventuell auch die Partei Apponyi zu ralliren. Im Betreff des Gfn. Khuen meinte II. v. Wekerle, daß er die ungar. Verhältnisse zu wenig kenne und nicht die Resistenzfähigkeit habe um gegen einen parlament. Ansturm Stand zu halten, wie sie in Ungarn nun schon üblich sind. Einen so tüchtigen Banus aber, würde man nicht wieder finden.

Über seine eigene Stellung zu einem künftigen liberalen Cabinet sprach sich II. v. Wekerle sehr entschieden dahin aus, daß in Allem, was s. g. staatsrechtliche Fragen und den Ausgleich vom J. 1867 betreffe, er jedes folgende Cabinet unbedingt unterstützen wolle, — in anderen Fragen könne er sich soⁱ⁾ unbedingt heute noch nicht binden,^{k)} wo er die Person und das Programm nicht kenne.

Mein Eindruck ist, daß II. v. Wekerle, von der Überzeugung durchdrungen, daß das jetzige Cabinet in Trümmer geht, jetzt^{a)} trachtet die wenigst ungünstige Form seines Abgangs vorzubereiten, u. z. sowohl^{l)} im Hinblick auf die Krone, wie auf das Parlament.^{m)} Bei den großen Fähigkeiten und Kenntnissen H. v. Wekerle's und seiner hervorragenden parlament. Begabung, halte ich es durchaus nicht für gleichgültig, wie er sich zum kommenden Cabinet stellen wird und schiene es mir daher nicht rathsam ihn ganz abzustoßen. Er könnte eventuell eine viel gefährlichere Seession ins Leben rufen, als die des Gf. Gyula Szapáry⁷ undⁿ⁾ die Reconstruction einer Majorität auf Basis der 1867 Gesetze fast unmöglich machen.

Ich erlaube mir daher im Betreff der Situation allerunmaßgeblichst dahin zu concludiren:

1° daß es *im Interesse der Krone*^{h)} wäre, daß das Cabinet Wekerle aus *inneren*^{h)} Gründen (und nicht wegen der Sanction) zurücktrete, daßⁿ⁾ die hierauf folgende Cabinetsbildung unter möglichst normalen Verhältnissen stattfinde und hiebei die Machtvollkommenheit und Autorität der Krone gebührend zur Geltung komme.

2° Daß es *im Interesse der*^{h)} so zu Stande gekommenen *künftigen Regg.*^{h)} läge, die Kirchengesetze als ein fait accompli vorzufinden und bei der Reconstruction der

Majoritát sowohl^{b)} wegen der parlament. wie oeconomicischen Lage^{c)} H. v. Wekerle und seinen Anhang^{a)} nicht *gegen* ^{h)} sich zu haben, und endlich

3° Daß es *im Interesse der Äußerer Politik und unseres Ansehens nach Außen*^{b)} dringend erwünscht wäre, daß der unvermeidlich bevorstehenden Crisis^{d)} in Ungarn bei^{e)} voller Wahrung der Autorität der Krone^{f)}, der Character eines normalen Ministerwechsels nach Möglichkeit aufgeprägt werde, dessen Eintritt nicht forciert und dessen Lösung vom Monarchen im^{g)} Geiste des Wohlwollens für Ungarn,^{z)} im Sinne der Stärkung der staatsrechtlichen Grundlagen der Monarchie durchgeführt zu werden habe.

In tiefester Ehrfurcht

Ky

S. k. tintával írt fogalmazvány, tvmagyságban, 8 lap terj., Kálnoky kézjeggyével.
 HHStA. Min. d. Äu. Pol. Arch. Int. XXXI. c. A közlés az O. L. Filmtár, W. 41. dobozban levő mikrofilm-másolat alapján készült. Az iratot használja Salacz, i. m. 344—346. l.

- a) *Utólagos beszúrás a szövegbe.*
 b) *A kihúzott „deprimirt” helyett.*
 c)-d) *Betoldás a margón.*
 e) *„und” után törölve: „veranstaltete in Folge”.*
 f) *„ist” után törölve: „sie ihre” és „das Cabinet sich”.*
 g) *A kihúzott „ausschen werde” helyett.*
 h) *Aláhúzás az eredetiben.*
 i) *„er sich so” beszúrás a szövegbe.*
 k) *A kihúzott „zusagen” helyett.*
 l)-m) *Betoldás a margón.*
 n) *„und” után kihúzva: „dann wäre eine”.*
 o) *A kihúzott „dasselbe” helyett.*
 p) *„sowohl” után „wie im Betreff” kihúzva.*
 r) *A kihúzott „Fragen” helyett.*
 s) *„und seinen Anhang” utólagos beszúrás a szövegbe.*
 t) *Az eredeti „bei der unvermeidlich bevorstehenden Crisis” kifejezésből Kálnoky a „bei” prepozíciót kihúzta.*
 u) — v) *Betoldás a margón.*
 v)-z) *Betoldás a margón.*

- 1 A Kálnokynál tett első látogatása után Wekerle eredménytelenül járt a királynál, nem tudott tőle a szentesítésre nézve határozott ígéretet nyerni. Ezután tért vissza újból Kálnokyhoz.
 2 L. a 10. sz. irat 5. jegyzetét.
 3 Az említett minisztereknek ez nem újkeletű álláspontja volt. Lukács Béla és Hieronymi Károly levélben, b. Fejérváry Géza szóban már 1894 júniusában közölte Wekerlével, hogy csak az egyházpolitikai törvényjavaslatok elintézéséig hajlandók tárcájukat vállalni. Lukács, ill. Hieronymi 1894. jún. 11-i levele Wekerléhez, és Wekerle jún. 13-i felterjesztése Ferenc Józsefhez O. L. Nachlaß Pápay, Kart. 24. Minister Crisis.
 4 Ti. a vallás szabad gyakorlatáról és az izraelita vallás recepeiójáról szóló javaslatok.
 5 Alkalmassint Wekerle e javaslatot gunyos célzasként tette, hiszen tisztában volt Kállaynak az ő megbuktatására irányuló intrikáival és manővereivel.
 6 L. a 6. sz. irat 3. jegyzetét.
 7 Uo.

14.

Bécs, 1894. november 26.

Wekerle Pápaynak írt levél útján bejelenti lemondását.

Kegyelmes Uram!

Mai audentiámon Ő Felsége legkegyelmesebben felhatalmazott annak kijelentésére, hogy a már elfogadott egyházpolitikai javaslatokat szentesíteni fogja és pedig ezen cabinetnek fogja szentesíteni.

Miután a köznyugalom érdekében igen kívánatosnak tartanám, ha a legfelső szentesítés mielőbb megtörténék, sőt ennek még a folyamatban levő költségvetési tárgyalások gyorsítására is kedvező hatása lenne: engeddd meg, hogy arra kérjelek, miszerint a szentesítés mielőbb megtörténtére saját részedről is közre hatni sziveskedjél.

Habár Ő Felségének kegyelmes felhatalmazása s a legfelső szentesítés képesítenek is arra, hogy az ország ügyeit tovább vigyem, mégis érett megfontolás után arra a meggyőződésre jutottam, hogy közügyeink érdekében kívánatosabb lenne, ha a miniszterelnöki széket oly egyén töltené be, aki nemcsak forma szerint nyeri meg a legfelső bizalmat, hanem oly szerencsés annak teljesebb mértékben osztályosa lenni, mint voltam és vagyok én. Elhatároztam azért, hogy a szentesítés megtörténte után még a budget-tárgyalások folyamán s minden esetre az appropriatio¹ előtt nemcsak újból felvetem a bizalmi kérdést, hanem egyenesen Ő Felsége rendelkezésére bocsátom az általam viselt tárcákat² s beadom lemondásomat.

Azt hiszem egy nagy munka befejeztével nemcsak kötelességem ez közügyeink szempontjából, hanem egyénileg is jogom van ahoz, hogy becsülettel szabaduljak oly állásoktól, melyeket soha nem kerestem, melyekhez soha nem ragaszkodtam, hanem minden egyéni vágyódásom és érdekem ellenére csakis kötelességérzetből vállaltam el.

Nemcsak szíves tájékozódásodra írom ezeket, hanem egyszersmind azon kérelmem előterjesztése végett, hogyha ezen eltökélt szándékom foganatosítására az időt alkalmasnak tartod,³ azt velem bizalmasan közölni sziveskedjél.

Igaz tisztelettel őszinte híved

Wekerle Sándor

*S. k. eredeti, tintával írt levél, negyedíves, 4 lap terj.
O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 24. Minister Crisis*

¹ Az *appropriáció* a magyar parlamenti gyakorlatban a kormánytól előterjesztett és az országgyűléstől megvitatott költségvetés egy évre való megajánlását és megszüntetését jelentette.

² Wekerle ui. a miniszterelnökin kívül a pénzügyminiszteri tárcát is viselte.

³ Az utolsó két bekezdésből kitűnik, hogy Wekerle — talán méltatlankodásának kötetlenebb módon kifejezést adandó — ezt a formát választotta, hogy lemondási szándékát írásban is az uralkodó tudomására juttassa.

15.

Budapest, 1894. november 26.

Bethlen András információt küld Kállayné Bethlen Vilmának a kormányválsággal kapcsolatos eseményekről.

Édes Vilma!

A helyzet és hangulat chaotikus, a párt lehangolt, a speculans rész különösen, értesülesem szerint W.¹ lemondási szándékkal utazott Bécsbe, azelőtt kérte Tiszát terhe átvételére, de ez megtagadta némi gondolkodás után, azután Széll részéről talán szintén refus-t kapott, így megállapodtak Bánffy Dezsőben, kinek érdekében most Tisza nagyon buzgólkodik és nem lehetetlen, sőt valószínű, hogy Bánffy bele megy, ha a helyzet úgy alakul, különben ezt mindenki előre is egy gyenge Bittó-féle² szülöttnek tartja és csak a párt önfenntartási ösztön megvonaglásának ítéli, mielőtt az elkerülhetetlen fusio jármába görnyedne.

Wekerle és Szilágyi állítólag hangoztatták, hogy ők egy Khuen II. cabinet ellen opponálnának, Szilágyi e mellett Horváth Gyulával folyton mozog és a jelen cabinettel együtt akar halni, de főképp együtt élni, Hieronymi távozását mindenki örömmel várja a kis Nopcsát³ kivéve.

Károlyra⁴ nézve szerintem a chance-ok jók, ellene most lehetetlen lenne hatályos mozgalmat indítani és esakis a fusio az, mitől kivált Tiszáék fáznak, ez erőlködésük rugója. — Mire e sorokat olvasod, már többet tudsz mint én, de azt hiszem, hogy nem árt, ha az itteni helyzetről közvetlenül értesülsz; ma a bécsi telefon azt a hírt hozta, hogy Béni⁵ és Széll bizatnának meg; az hihető, hogy a budget után az appropriationál⁶ a krach beáll, és hogy addig a két függő javaslatot a főrendek újólag már visszadobták, hogy mi lett volna jobb, azt a következők mutatja meg, de hogy nem jöhetett másképp, azt a tegnapielőtt innen barátunktól vett két levélből⁷ belátod. — A viszontlátásig ölel

András

*S. k. eredeti, tintával írt levél, kisalakú, 4 lap terj.
O. L. K. B. ír. LII. cs. 12. t.*

¹ Wekerle.

² Bittó István rövid életű kormánya (1874. márc. 21—1875. márc. 2.) átmeneti megoldást jelentett a Deák-párt és a bal-közép folyamatban levő fúziójának megvalósulásáig.

³ Bárány Nopcsa Elek, szabadelvű párti képviselő, Hieronymi minisztersége alatt lett a Nemzeti Színház intézője, bizonyára ezért sajnálhatta Hieronymi távozását.

⁴ Khuen-Héderváry Károly.

⁵ Kállay Béni.

⁶ L. a 14. sz. irat 1. jegyzetét.

⁷ A közös „barát” Khuen-Héderváry, Budapestről nov. 24-én írt két levelét Kállay a nov. 28-i levelében nyugtázza, 17. sz. irat.

16.

Bécs, 1894. november 27.

A szentesítés megadását tudató királyi kézirat tervezete Wekerle miniszterelnökhöz.

A. h. Handschreiben an den ung. Ministerpräsidenten Dr. Alexander Wekerle.

Lieber etc.! Über ihren Vortrag vom 26. October 1. J.¹ habe Ich mit Meiner Entschließung vom heutigen Tage dem Gesetzentwurfe über das Eherecht und den damit in Verbindung stehenden Gesetzentwürfen über die Religion der Kinder und über die staatlichen Matriken, Meine Sanction erteilt.

Nebst der Rücksicht auf die diesfälligen Beschlüsse der beiden Häuser der Reichstages, fand ich Mich hiezu auch aus triftigen Gründen politischer Notwendigkeit bewogen, um einerseits ernsteren Übeln und Complicationen, welche eventuell auch die Interessen der Gesamt-Monarchie berühren könnten, vorzubeugen und andererseits den religiösen Frieden des Landes vor bedauerlichen Störungen zu bewahren.

Um aber namentlich diesen letzteren Zweck zu erreichen und die Bedenken derjenigen zu beschwichtigen, die in Bezug auf die in Rede stehenden Gesetze von entgegengesetzten Ansichten geleitet wurden, — erscheint es höchst wünschenswert, daß bei der Durchführung dieser, in das sittliche und religiöse Leben der Bevölkerung so tief eingreifenden Gesetze, Alles sorgfältig vermieden werde, was die Gefühle und Interessen der einzelnen Confessionen empfindlich verletzen könnte², — indem nur durch einen derartigen vorsichtigen und schonungsvollen Vorgang die oberwähnten friedlichen Intentionen erfüllt werden und zugleich auch diejenigen Bestimmungen dieser Gesetze, welche³) unbestritten als nützlich anerkannt worden sind^{b)}, zu einer wohlthätigen Wirkung gelangen können.

Ich beauftrage Sie daher Vorsorge zu treffen, daß Mein ungarisches Ministerium in diesem Sinne vorgehe und daß alle, die Durchführung dieser Gesetze betreffenden, reiflichst zu erwägenden Vorschriften, vor deren Hinausgabe zu Meiner Kenntnis gebracht werden.

Pápay s. k. tintával írt fogalmazványa, ívmagyságban, feloldalasan írt 3 lap terj. O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 24. Beiliegender Brouillon.
Az első lapra Pápay kézírásával, ceruzával rávezetve: „unausgeführt geblieben 27/11 1894”.³ Az iratot használja *Salacz*, i. m. 347. l.

a)-b) *Betoldás a margón.*

¹ L. 1. sz. irat.

² Vö. a Bánffy-kormány számára adott irányelvek 4. pontját, 33. sz. irat.

³ A szentesítést tudató királyi kéziratot, mint a rávezetett szavakból látható, nem küldték el. Ferenc József nov. 26-án Wekerlének megígérte a szentesítést a lemondás fejében. A váratlanul kedvezően alakuló kibontakozás miatti első örömeiben, valószínűleg, utasította Pápayt a kézirattervezet elkészítésére. Később, alighanem benső tanácsosai sugalmazására, rájött, hogy nem kell úgy sietnie a szentesítéssel, hiszen az egyházpolitikai törvényeket úgysem a Wekerle-kormány fogja végrehajtani, meg aztán éppen a halogatással „tartja kezében a situatio kulcsát”. Vö. Kállay nov. 28-i levelével, 17. sz. irat.

17.

Bécs, 1894. november 28.

Kállay tolmácsolja Khuen-Héderváry Károlynak Ferenc József üzenetét a Wekerle-kormány közeli lemondása következtében előálló helyzetről és a bánnak szánt misszióról.

Édes Károly,

megkaptam két leveledet Budapestről és a németül irt levelet Zúgrárból.¹ Mind a hármat felolvastam Ő Felségének.

Azóta a helyzetben lényeges változás állott be, melyről legalább részben már a lapok útján értesültél. Olvastad Wekerle tegnapi nyilatkozatát a clubban bécsi útjának eredményéről.² Ez a nyilatkozat teljesen megfelel annak, ami Ő Felsége részéről megállapított. A Felséges Úr ma magához rendelt és meghagyta, hogy tudósítsalak azonnal a helyzetről. Ezen megbízásnak, kerülve minden fölöslegességet, a következőkben felelek meg: Wekerle Bécsbe jött, hogy a sanctiót sürgesse és kieszközölje, de ezen cél elérhetése végett nem igyekezett a demissiót, mint pressiót használni. Beszélt ugyan nem sokára bekövetkeztető lemondásáról, de nem a sanctió késése, vagy esetleges elmaradása miatt, hanem tekintettel az általános viszonyok tarthatatlanságára a jelenlegi kormányt illetőleg.³ Ő Felsége érett megfontolás után felhatalmazta Wekerlét azon nyilatkozatra, hogy a korona megadja a sanctiót és pedig ennek a kormánynak (ezt a nyilatkozatot Wekerle mint tudod már meg is tette). Ő Felségének ezen felhatalmazásával szemben, de csak miután már azt megnyerte,⁴ a miniszterelnök kijelenté, hogy a sanctió leérkezése után beadja lemondását és ezen szándékát (egy Pápayhoz intézett levél alakjában)⁵ írásba is foglalta. Ezen írás Ő Felségénél van. Wekerle ogyszersmind megjegyzé, hogy a budget tárgyalás, ha oly gyors lesz továbbra is, úgy december közepére befejezethetik. Ő azonban az appropriatiót⁶ nem fogja a háznak előterjeszteni, mert nem tartja ildomosnak, hogy egy oly kormány, mely lelépni készül, magának megszavaztassa az appropriatiót, különben is meg van győződve afelől, hogy az egész ház, még az oppositio is megszavazza az appropriatiót az új kormánynak. De biztosság kedvéért Wekerle egy három havi indemnitást fog még decemberben előterjeszteni.⁷ A még hátralevő két egyházpolitikai törvényjavaslat sorsával Wekerle nem törődik.

A dolog tehát így áll:

1. Ő Felsége megadja a sanctiót, ennek a kormánynak. (Ez által teljesül az az óhajlás, melynek te több ízben, nézetem szerint is igen helyesen, kifejezést adtál: hogy az egyházpolitikai actiót, legalább legnagyobbára ez a kormány végezze be s ne essék az az új kormány terhére.)

2. Ekként table nette állván elő, Wekerle beadja, írásbeli ígérete értelmében a cabinet lemondását és pedig nem az egyházpolitikára való hivatkozással, mert ez nem lehet, minthogy a sanctió már meglesz. A demissio oka tehát csakis a kormány helyzetét meggyöngítő általános viszonyokban és a korona bizalmatlanságában kereshető. A kormány tehát quasi belső okok miatt, mintegy önmagában bukik, mivel nem tud meghirkózni a kormányzás nehézségeivel. (Ez a modus procedendi ismét megfelel egyik óhajlásodnak és megkönnyíti a te helyzetedet. Egyfelől az Ő Felsége kezei között levő írás megnehezíti Wekerlére nézve, hogy ellened oly nyílt conspiratiót szervezzen, mint a nyáron,⁸ másfelől pedig a sanctio megadása, és ennek következtében lehetetlenség téged, mint reactionariust és ultramontánt állítani oda, megkönnyíti nagy mértékben a szabadelvű pártra nézve a hozzád való őszinte csatlakozást.) Ő Felsége igen óhajtaná, ha előbb a budget letárgyaltatnék s csak ekkor adná meg a sanctiót, mire aztán a demissio következne. Ez lenne természetesen a legjobb, de ezt a lelépni készülő

kormánytól nem lehet követelni. Ő Felsője igaz, hogy időhöz nem kötötte a sanctiót s nem is szándékozik azzal túlságosan sietni, minthogy ez által tartja tulajdonképen a situatió kulcsát kezeiben. Másfelől azonban úgy érzi, hogy túlságosan soká sem késhet a sanctióval, minthogy már megígérte azt. Ekként tehát a kabinet lemondása (a sanctió után) előbb is bekövetkezhetik. Kívánságodhoz képest Ő Felsője még abban az esetben is, ha Wekerle téged ajánlana utódjául, nem téged fog magához hivatni első sorban, hanem másokat. Neked ez alatt időd marad a cabinet megalakítására. Amint mind-ebből láthatod, a fordulat, mely Wekerle legutóbbi bécsi útja folytán beállott, sokkal kedvezőbb, mint ezt csak néhány nappal előbb is remélni lehetett volna. A válság egészen természetes úton fog megoldatni, amint ezt magad is óhajtottad. Csak az az egy körülmény képezhet még némi kényelmetlenséget, hogy a megoldás előbb válik szükségessé, mint az óhajtott lett volna. De ez már igazán csak kényelmetlenség és nem komoly baj azon fordulatra való tekintettel, melyet a dolgok legutóbb vettek. Még a következőt jegyzem meg: Ő Felsője meg van győződve, hogy most már egy más a liberális pártból alakítandó kormányról, mint te ezt utolsó leveledben említetted, szó sem lehet. A sanctió megadását követő demissio után, az egyházpolitika befejeztetvén, csak is te következhetsz s az én nézetem szerint is, nem lenne többé semmi ok a várakozásra és halogatásra. A fusio most már lehetséges, de ezt csak neked szabad és kell megcsinálnod. Végre Ő Felsője azt üzenteti, hogy készülj komolyan a neked szánt missio átvételére, amelynek okvetlenül sikerülnie kell, s a mely a jelen körülmények között sikerülni is fog.

Ő Felsője várja válaszodat ezen levélre, kérlek ennél fogva, felelj azonnal. Mondd el nézeteidet, különösen az időpontra nézve is, midőn te leghelyesebbnek tartanád a sanctio megadását, melyet aztán nyomban követne a demissio. Ez az időpont azonban a főntebb közlöttek folytán, nem halasztható túlságosan s úgy hiszem, hogy legfeljebb két hét alatt minden esetre be kellene következnie. Mondd el aztán terveidet is és ha lehet, nevezd meg leendő ministertársaidat, azokat t. i. kikre biztosan számíthatsz. Egy szóval írd körülményesen, de határozottan, mert ha minden jel nem csal, az actio ideje közel van.

Valószínű, hogy még sokféle intrigával, rosszakarattal és nyílt vagy titkos ellenzéssel kell magad megküzdened, de ez nem baj, mert politikában csak az oly működésnek szokott sikere lenni, amely eleinte nehézségekbe ütközik. A legszívesebb üdvözléssel igaz, régi barátod

Béni

Eredeti, tintával írt másolat, Kállayné Bethlen Vilma kézírásával, kisalakú levélpapíron, 16 lap terj.

O. L. K. B. ír. LII. cs. 12. t.

- ¹ Az említett három levelet nem sikerült megtalálni. Tartalmukra csak Kállaynak ebből a leveléből következtethetünk.
- ² Wekerle nov. 27-én a szabadelvű klubban beszámolt bécsi útjáról. Közölte, hogy a király még az ő kormányának megadja a szentesítést, ami lehetővé teszi továbbműködésüket. A kormányválsággal, egyes miniszterek lemondásával kapcsolatos hírekre röviden és kitérőleg reagált. *Nemzet*, 1894. nov. 28., 1. lap, „Belföld” (hírvolat).
- ³ L. a 13. sz. iratot.
- ⁴ Kálnoky nov. 26-i jelentése szerint (13. sz. irat) Wekerle már a királyi ígéret elnyerése előtt is igen határozott formában bejelentette lemondási szándékát.
- ⁵ L. a 14. sz. iratot.
- ⁶ L. uo. 1. jegyzetet.
- ⁷ A kormány csak két hónapos indemnitást, azaz megszavazott költségvetés nélküli kormányzásra való felhatalmazást kért. Kvh. Napló, 1892—1897. XXI. k. 164. l. Kvh. Irományok, XXIII. k. 755. sz. 160. l.
- ⁸ A bécsi kormányzó körök meg voltak győződve, hogy a júniusi „zendülés” inspirátora Wekerle volt. A valóságban az akciót Tisza Kálmán és Tisza István irányította. Gróf Tisza István összes munkái. I. k. Bpest. 1923. Naplószerű feljegyzések. Az 1894 május—június havi krízis történetéhez. 681. skk. 1.

18.

Budapest, 1894. december 4.

Wekerle közli Pápayval az indenmitási javaslat tárgyalási rendjét; méltatlankodik a konzervatív tanácsadók miatt.

Kegyelmes Uram!

Az 1895-dik év két első hónapjában viselendő közterhekről s fedezendő állami kiadásokról szóló törvényjavaslatot, amint ezt táviratilag már volt szerencsém tudatni, még ma a képviselőház elé terjesztettem, mely azt a pénzügyi bizottsághoz utasította. *A pénzügyi bizottság e hó 6-ikán tárgyalja a javaslatot, 7-ikén beadja a háznak jelentését, úgy hogy remélem, miszerint az 10-ikén már a házban tárgyalható lesz. Hogy meddig tart és minő lesz a tárgyalás, ez iránt tájékozást nyújtani képes egyáltalán nem vagyok, remélem azonban, hogy e hó 20-ikáig mindkét házban le fog tárgyalatni s legfelső szentesítés alá lesz bocsátható.*

Természetesen sokkal simább lenne a tárgyalás, ha Ő Felsége a már elfogadott egyházpolitikai javaslatokat legmagasabb szentesítésével ellátni kegyeskednék. E nélkül közállapotaink kuszátabbak lesznek, az egymásra utalt elemek mind inkább széthúznak és zavarok fognak bcállni. Pedig jó lélekkel mondhatom, hogy közügyeinkben egyáltalán ninesen baj, a normális politikai viszonyok csak mesterségesen ronthatók el, s komoly bajok csak mesterségesen idézhetők fel. Közjogi kérdésekben a túlzók soha sem voltak kisebbek, mint most, s még az egyházpolitikai kérdések által felidézett egyenetlenség is minden hátrány nélkül elsimulna, mert hisz minden komoly politikus nyíltan bevallva is ezt tette feladatává. De hát ha az ellenkezőnek kell bekövetkezni, ám legyen, viseljék érte a felelősséget azok, kik közállapotainkat mesterségesen fekete színben tüntették fel, ennek az országnak minden őszintén és komolyan dolgozó fiát mindig csak gyanúsították, s ma is ellenkező tanácsokat adnak.¹

Mivel több kérdésben kell Ő Felsége legmagasabb utasítását kérnem, a reánk jövő két ünnep egyikén, 8-ikán, vagy 9-ikén fel kívánnék Bécsbe rándulni.²

Addig is mély tiszteletem nyilvánításával maradok

őszinte híved
Wekerle Sándor

*S. k. eredeti, tintával írt levél, negyedéves, 4 lap terj.
O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 24. Minister Crisis.*

A dőlt betűvel szedett sorok vörös ceruzával aláhúzva, a ritkított rész pedig a margón vörös ceruzával meghúzva.

1. Félreérthetetlen célzás a klerikális konzervatív ellenzékre, ill. a velük rokonszenvező udvari politikusokra.
2. Wekerle dec. 6-i Pápayhoz írt levelében közölte utazási szándékának megváltoztatását: „Miótán bécsi utazásom ismét a legképtelenebb kombinációkra szolgálna indokul, felhagytam e tervvel, annyival is inkább, mert báró Fejérváry, aki ma utazott fel, különben is jelentést teend holnap a Felséges Úrnak.” Uo. dec. 6-i levél.

19.

Bécs, 1894. december 9.

Kállay tájékoztatja Khuen-Héderváryt Ferenc József és Andrássy Gyula nézeteiről és bátorítja a bánt a neki szánt megbízás vállalására.

Édes Károly!

Vettem f. hó 1-jéről kelt leveledet is.¹

Helyesen föltételezed, hogy nem értelek félre, és azt sem gondolom, hogy kényelmi szempontból származnak aggályaid. Jól tudom, hogy a legnagyobb lelkiismeretességgel akarsz a neked szánt nagy missióhoz hozzákezdeni. És ezért csak természetes, hogy mielőtt azt tennéd, minden körülményt lehetőleg megfontolni óhajtasz. — Nekem azonban, ki az évek óta irántad táplált igaz barátságánál fogva, semmit sem óhajtok inkább, mint hogy te lépj Magyarországon mielőbb a közügyek élére, minthogy meggyőződésemm szerint egyedül te vagy erre hivatta, kötelességem veled mindazon részleteket híven közölni, amelyekből a helyzet helyes megítélését mérítheted. Legutóbbi levelemben² már több ily részletet tudattam veled. Ezeket most még a következőkkel toldom meg. Tekintettel arra, hogy a magyar kormány a sanctió késését felhasználván, a holnap kezdődő indennitási vitának, a szélsőbal titkos segélyével, igen éles jelleget kölcsönözhet s ezen körülményt akként zsákmányolhatná ki, hogy vagy még a vita folyamán lemond és a demissiót a sanctió meg nem adásával, tehát az egyházpolitikai törvényekkel hozza kapcsolatba, vagy pedig az indennitás esetleges meg nem szavazásával igyekszik pressiót gyakorolni a koronára, — Ő Felsége arra határozta el magát, hogy a sanctiót rögtön, még az indennitási vita megindulása előtt megadja, és ez, amint Ő Felsége velem ma tudatta, valóban meg is történt.³

Tegnap Andrássy Gyula volt Ő Felségénél. A beszélgetést Ő Felsége maga közölte velem, azon megbízással, hogy azt azonnal írjam meg neked. Andrássy nyilatkozatait a következő pontokban vonhatom össze: a kormány mindenesetre, és pedig őszintén le fog mondani. Szilágyi, ki eleinte vonakodott e lépéstől,⁴ most már szinte belenyugodott. Mindnyájan átlátják, hogy most már nem lehet életképes kormányt egyedül csak a szabadelvű pártból alakítani, és azért mindnyájan fusióra gondolnak egy vagy más alakban. A miniszerelnökségre nézve csak két egyénről lehet komolyan szó: az egyik Bánffy Dezső, a másik te vagy. Bánffy igaz hogy tisztességes ember s politikailag korrekt és loyális, de szeles, brutális és házassága is nagy akadály.⁵ Ennélfogva az ő miniszerkedése fölülte mulékony lenne s aztán újra kezdődnének a zavarok. Ezt Bánffy is tudja, maga is úgy nyilatkozik, hogy csak néhány hónapig maradhatna, mindazáltal szeretne, ha csak rövid időre is, miniszerelnökké lenni. — A mi téged illet, a kormánypártnak stréber elemei ellened vannak, a tisztességesek azonban mind melletted. A lépő kormány tagjai az új kormányt, bárki alkossa is azt meg, nem fogják entuziasmussal támogatni, de nem is lesznek ellene. Végre Ő Felségének Tisza Kálmán magatartását tárgyazó direct kérdésére, Andrássy azt válaszolta, hogy Tisza Kálmán a maga számára semmit sem akar s jelenleg fia⁶ számára sem, mert még nem hiszi eljötnék az időt, és hogy ha közted és Bánffy közt kell választania, téged fog pártolni. Eddig terjednek Andrássy nyilatkozatai.

Míndezekből meggyőződhatsz, hogy a chance-ok épen reád nézve oly kedvezőek, mint sohasem voltak és talán nem is lesznek. Meg kell még fontolni a következőket: Ő Felsége attót tart, hogy tekintettel az Apponyistáknak és a dissidenseknek türelmetlen nyugtalankodására⁷ és a kormánypárt óhajására, a fusió létrejönne, még ha Bánffy lenne is a miniszerelnök s ezáltal ez a kormány hosszabb életre számolhatna, amit Ő Felsége semmikép sem óhajt, mert Bánffyt, eltekintve magán tisztességességétől és

loyalitásától, nem tartja képesnek, hogy az ország ügyeit rendbe hozza, sőt attól tart, hogy az ő kormányzása mellett, ha az hosszabb időre terjedne, azok veszedelmesen összebonyolódának. És ebben Ő Felségének teljesen igaza van. Így állván a dolgok, neked kell okvetlenül sorompóba lépned. Most már csak rólad és Bánffyól van szó. Ezt az utóbbit a szabadelvű párt sem igen óhajtja, e pártnak tisztességes elemei melletted vannak, Apponyi és a dissidensek szívesen mennek veled. Minden momentum megvan tehát, ami a sikert biztosíthatja számodra. Tévedés lenne azt hinned, hogy bármikor is akként alakulhatnának a viszonyok, hogy téged valamely pártmajoritás, ha még akkor is kívül állsz,⁹ meg foglívni a miniszterelnöki székre. A kormánypártot meg kell csinálni, de nemcsak neked, hanem mindenkinek, akit a kabinetalakítással a korona megbíz. A majoritást meg kell csinálni azért, mert amint említettem, a szabadelvű párt már nem bizik önmagában, hanem csak is a fusio segítségével remél tovább élni. E tekintetben tehát neked semmivel sem lesz több és nagyobb nehézséged, mint bárki másnak, aki e missióra vállalkoznék. Aggályaid tehát, melyek az ügy előbbi phasisaiban, talán birtak némi értékkel, most már teljesen tárgytalanokká váltak. Azt azonban tudod, hogy Ő Felsége csakis benned bíz és téged egyedül óhajt oly kormány élén látni, amely bír az állandóság föltételeivel.

Reád nézve pedig e föltételek a mai situációban megvannak. Most tehát csak arról lehet szó, hogy minden erőddel és tehetségeddel igyekezzél megfelelni Ő Felsége ezen bizalmának. Amint tudod, Wekerle kötelezte magát, hogy a sanctio után benyújtja lemondását. A sanctio megadtván, a demissio sem késhetik sokáig és így a cselekvés megkezdésének időpontja nem hetekre, hanem valószínűleg csak napokra terjed. Természetesen minden kinevezést vagy csak megbízást is meg fog előzni egy csomó politikai egyéniségnek meghivatása Ő Felségéhez, ami kétségkívül bizonyos időt igényel. Kérlek tehát, csináld meg már most tervedet, vedd szemügyre az egyéneket, kikkel működni akarsz, egyikkel-másikkal lépj már most bizalmas érintkezésbe. Okvetlenül cselekedni kell, mert a legnagyobb baj lenne, ha elszalasztanád ezt a rendkívül kedvező időpontot és situációt. De éppen azért, mert jelenleg a chance-ok oly kedvezőek, úgy az ország érdekében, mint Ő Felsége bizalmának megfelelőleg, kell hogy a te missiód sikerüljön. Ellenkező esetben nem annyira te, mint inkább a korona compromittáltatnék. De ez fel se tehető. A helyzet olyan, hogy reád nézve szebbet képzelni sem lehet. És így az eredmény csak is tőled, a te erődyedtől s a te időszerű működésedtől függ. Én, aki talán joggal nevezhetem magamat legjobb barátodnak, egy pillanatig sem kételkedem abban, hogy te a legkitűnőbbben meg fogsz felelni a hozzád fűzött várakozásnak. Csak te se kételkedj önmagadban, hanem cselekedj mielőbb.

Ő Felsége nagy érdekléssel várja válaszodat. A legszívesebb üdvözléssel igaz barátod

Béni

Eredeti, tintával írt másolat, Kállayné Bethlen Vilma kézírásával, kisalakú, 15 lap terj.

O. L. K. B. ír. LII. cs. 12. t.

¹ Az iratok közt ez a levél sem található.

² Kállay nov. 28-i levele, 17. sz. irat.

³ L. az 1. sz. iratot.

⁴ L. a bevezető tanulmány 297—298. l. és a 13. sz. iratot.

⁵ Bánffy 1893-ban Máthé Ilona tanítónőt vette feleségül, amit arisztokrata körökben rossznéven vettek tőle. Politikai Magyarország II. k. 430. l., továbbá *Gyulai D. Kálmán*: Losonczy Bánffy Dezső báró élete. Marosvásárhely, 1913. 13. l.

⁶ T. Tisza István.

⁷ A nemzeti párt tagjainak „nyugtalankodására” l. *Gróf Apponyi Albert*: Emlékirataim. Ötven év. Bpest. 1922. 218—219. l.

⁸ Khuen-Héderváry ui. nem volt tagja a szabadelvű pártnak.

20.

Budapest, 1894. december 19.

Minisztartanácsi határozat a kormány lemondásáról.

A miniszterelnök úr előterjesztvén a kormány helyzetét, kijelentette, hogy miután arról győződött meg, hogy a jelenlegi kormány általában véve nem bírja Ő Felségének bizalmát oly mértékben, mint a kormányzati ügyeknek üdvös és sikeres vezetéséhez a jelenlegi viszonyok között szükséges volna, Bécsbe utazni s Ő Felségének a kabinet lemondását bejelenteni szándékozik, kérvén Ő Felségét legfelsőbb akaratának nyilvánítására a tekintetben is, hogy az alakszerű lemondás mikor terjesztessék fel, s hogy a lemondás általában csak a legfelsőbb bizalom megvonásával indokoltassék-e?

A minisztartanács tagjai egyértelműleg osztozván a miniszterelnök úr nézetében, felkérték őt a kabinet lemondásának legfelsőbb helyen leendő bejelentésére.¹

Eredeti, hiteles tisztázat, O. L. Mt. jkv. 1894. dec. 19. (31. sz.) 8. pont.

Ferenc József a jegyzőkönyv tartalmának jóváhagyását 1895. január 12-én, Budapesten írta alá.

¹ Wekerle dec. 21-én jelentette a minisztartanácsnak, hogy a király elfogadta a lemondást azzal, hogy az „az előállott általános indokolással haladék nélkül benyújtassék”. O. L. Mt. jkv. 1894. dec. 21. (35. sz.) 1. pont.

A lemondást — az „előadott indokolással” — még aznap, dec. 21-én a kormány tagjai aláírták. Ferenc József a lemondást dec. 23-án fogadta el. L. erre: O. L. Me. 1894 — VII — 1237. (2850).

21.

Bécs, 1894. december 21.

Kálnoky informálja Kállayt Wekerlének a válság megoldására vonatkozó nézeteiről.

Lieber Freund!

Das Resultat ist in 2 Worten folgendes, soviel ich von Wekerle weiß, denn zu S. M. gehe ich erst heute um 4 Uhr.

Wekerle ist heute früh nach Bpest zurückgefahren und wird von dort die *formelle*^{a)} Demission des Cabinets sofort einsenden,¹ von deren *unverweilten*^{a)} Annahme er bereits Kenntnis hat. Am 26. Abds. geht S. M. nach Pest, kommt aber jedenfalls für den 1. Jänner wieder nach Wien.

Wekerle sagte mir, er habe dem Kaiser die Meinung ausgesprochen, daß das nächste Ministerium ein Übergangsmministerium sein dürfte und zu diesem Zwecke Szlávý, Bánffy und Széll vorgeschlagen — obwohl er zugibt, daß Széll nicht will, Bánffy nicht taugt und Szlávý nur eine Fahne wäre. Von Khuen hat er gemeint, er hätte ihn auch genannt, aber nicht vorgeschlagen *können*^{a)}, weil er außerhalb des Parteiverbands steht. (!?)^{b)} Wekerle spricht sich gegen die Fusion aus, die er für überflüssig hält. Als Ursache der Demission wird Mangel an Vertrauen seitens der Krone angegeben werden, wobei mir aber Wekerle wiederholte, daß das Cabinet jedenfalls die Entlassung in nächster Zeit hatte geben *müssen*,^{a)} da 4 der Cabinetsmitglieder (worunter auch er) ganz entschlossen waren in der jetzigen Zusammensetzung nicht beisammen zu bleiben, (also

nicht mit Szilágyi), daß also die innere Personenfrage das Verbleiben des Cabinets ebensowohl unmöglich gemacht hätte — was immerhin ein werthvolles Geständnis ist.

Im Reden hat Wekerle mehrmals seine Person als Chef der liberalen Parthei ausgespielt, mit dem der Nachfolger zählen müsse und als die Hauptschwierigkeit für eine Fusion das Aufgeben der Hippernationalen^{c)} Aspirationen der Apponyi Parthei angegeben, die sich nur auf ein »Zurückstellen«, nicht auf ein »Aufgeben« ihrer Begehren an den 67er Ausgleich einlassen wollten. Er behauptet, die Tisza Gruppe würde im Falle der Fusion aus der Parthei treten. Auch Wekerle hat eine Liste von Persönlichkeiten vorgelegt,² mit welchen S. M. sprechen sollte, die sehr groß ist. Auf dieselben steht auch Ihr Nikolics! und Tassilo Fest.!!³

Mit besten Grüßen
Kálnoky

*S. k. eredeti, tintával írt levél, negyedévi, 4 lap terj.
O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t.*

^{a)} *Aláhúzás az eredetiben.*

^{b)} *Felkiáltó- és kérdőjel az eredetiben.*

^{c)} *Így az eredetiben.*

¹ L. a 20. irat l. jegyzetét.

² Ekkor volt folyamatban a dec. 27-én kezdődő királyi kihallgatásokra meghívandók névjegyzékének összeállítására. A listákat l. O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 24. Minister Crisis kötegeb.

³ Festetich Tassiló.

22.

Zágráb, 1894. december 23.

Khuen-Héderváry Pápaynak írt levelében előadja a politikai helyzetre vonatkozó nézeteit és a kormányalakítástól való vonakodásának indokait.

Euer Excellenz!

[Jókívánásait tolmácsolja Pápay egészségi állapotának javulása alkalmából.]

In den nächsten Tagen werden Sie gewiß schon Gelegenheit haben Ihre reichen Erfahrungen geltend zu machen; denn so einfach sich auch die Lösung der ungarischen Cabinetscrise gestalten könnte, so kann dieselbe andererseits auf große Schwierigkeiten stoßen und folgenschwere Nachwehen bringen, wenn dieselbe in ihrem natürlichen Lauf gestört werden würde. Soweit ich den Lauf der Dinge verfolgen und beurtheilen kann, ist in Budapest ein Ministerium Bánffy, und zwar als Übergangsministerium, dasjenige, was man allgemein erwartet und zumeist beruhigen würde. Meine Meinung geht dahin, daß dies ein product^{a)} eines gesunden instinctes^{b)} ist, denn alles hat das Gefühl, daß derzeit ein Ministerium, welches dauernd nützlich wirken könnte, nicht gebildet werden kann. Ein solches könnte nur im Fall einer Fusion der auf staatsrechtlicher Basis stehenden Elemente gebildet werden; um aber diese zu ermöglichen, hiezu fehlen die grundlegenden Bedingungen, wenn ich auch zugebe, daß von vieler Seite der gute Wille eine solche Zustände zu bringen nicht mangelt. Nun ist es einerseits mit dem guten Willen nicht abgethan, andererseits gibt es aber viele principielle und enragierte Gegner einer Fusion. Man hat noch nicht das absolute Gefühl, daß es so weiter nicht gehen könnte, wenn man auch das Gefühl hat, daß dieser Moment gewiß eintreten wird. Um diesen Moment abwarten zu können, hat sich die Idee der Bildung eines Übergang[s]-ministeriums von selbst Bahn gebrochen, und für ein solches ist wieder die Person

Bánffy's nach meiner Ansicht die Geeignetesten; und zwar darum, weil die Fusion unter seinem Regime am wenigsten Chancen hat und darum später auf gesünderer Basis gemacht werden könnte. Dies wäre z. B. bei Széll schon nicht der Fall, da könnte die Fusion schon zu Stande kommen noch bevor sie reif ist, dafür aber ihn begraben und die Fusion selbst compromittieren. Ich weiß, daß S^e Majestät im Nothfall auf mich zu rechnen die Gnade hat, doch glaube ich, daß in diesem Augenblicke niemand weniger am Platze wäre als ich, ja daß meine Candidatur gewissermaßen selbst gefährlich werden könnte. Die Situation ist einfach die, die liberale Parthei ist mir nicht grün, ja mehr, übel gesinnt; nachdem dieselbe aber den Scandal vom Juni nicht wiederholen will, würde dieselbe schließlich meine Candidatur acceptieren, wenn S^e Majestät darauf beharren sollte, aber nur mit dem Hintergedanken, die ganze Verantwortung für die Candidatur S^e Majestät aufzuerlegen und dabei vom ersten Momente an dafürzusorgen, daß ich in der kürzesten Zeit umschmeiße. Rücksichtsloseste Rache, Mißgunst und alle Schlechtigkeit würden sich da vereinigen um dies so rasch als möglich, aber gewiß mit Erfolg zu Stande zu bringen. Wohingegen wenn die Dinge ihren normalen Lauf nehmen, es hätte wahrscheinlich in verhältnismäßig kurzer Zeit dahin kommen dürfte, daß sich meine Candidatur bei der nächsten Krise von selbst aufdrängt, und wenn dies dann einerseits die beste Rechtfertigung der Denkwegsweise S^e Majestät wäre, welcher S^e Majestät schon im vorigen Sommer Ausdruck zu verleihen geruhten,² so würde es andererseits auch Bürgschaften des Erfolges in sich bergen, die nicht aus dem Auge zu verlieren sind. Denn ein Mißerfolg, der mich treffen würde, wäre ja kein Unglück, wenn er nicht den Mißerfolg der Krone bedeuten würde, was der Fall sein müßte, wenn mich derselbe auf Grund der ausschließlichen Candidatur der Krone treffen sollte. Und leider gibt es heute in Ungarn schon Leute genug, denen eine Compromission der Krone sogar willkommen wäre, und mich schon aus diesem Grunde zu untergraben suchen würden.

[Kéri Pápayt, hozza a király tudomására indokait és azt a tanácsát, hogy a budapesti tárgyalásokon ne állítsa előtérbe az ő személyét, vagy ha az audienciára hívtak közül valaki említéné, ne álljon ki mellette különös súllyal.]

Ich kann es nicht unterlassen auch davon Mittheilung zu machen, daß viele mir sehr gut gesinnte Menschen aus allen Schichten und Partheilagern, es mir zu wissen thaten, mich in diesem Augenblick ja nicht zu engagieren, da sie es mit mir für die Zukunft wohl meinten und diese Bestürmungen werden je mehr die Zeit heranrückt, desto häufiger und intensiver, und bestärken mich nur immer mehr in der Festhaltung dessen, was ich schon im Oktober dieses Jahres voraussah und auch Gelegenheit hatte S^e Majestät offen auszusprechen, nämlich daß man dem Gang der Dinge keine Gewalt anthuen darf, denn nur auf diese Weise werden die Verhältnisse wieder in ein gesundes Geleise gebracht werden können. [Gyenge és megbizhatatlan kormánytól, ha sok kelemetlenséget is okoz, nines mit félni, csak az új választásokat nem szabad rábízni.] Schon im Jahre 1890 vor Bildung des Ministerium's Szapáry habe ich diese schwierige Periode kommen sehen, schon damals sagte ich, daß dieselbe wenigstens 3 Ministerien und 5 Jahre verbrauchen werde. Nun sind wir, glaube ich, bald am Ende derselben angekommen, aber nur dann, wenn man sie auslaufen läßt, wird aber der normale Ablauf gestört, so würde dies nothwendigerweise eine Prolongierung derselben bedingen.

[Végül közli, hogy 27-én néhány órára Bécsbe megy, majd visszatér Hédervárra, a király parancsai ott találják. Szeretne Pápayval mielőbb személyesen is találkozni, hogy indokait még alaposabban feltárhassa: „wie sehr mein ganzes Sinnen und Denken darauf gerichtet und sich dahin concentrirt S^e Majestät zu degagieren.]

Es grüßt Sie bestens Ihr in Freundschaft ergebener

Gf. Kluen-Héderváry

S. k. eredeti, tintával írt levél, ív nagyságú, gyászkeretes papíron, 9 lap terj.
O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 21. Minister Crisis.

^{a)} Így az eredetiben

- ¹ Ekkor már köztudomású volt, hogy dec. 27-én kezdődnek a kormányválság megoldására irányuló királyi kihallgatások, tárgyalások. Ezekben Pápay jelentős szerepet játszott.
- ² Ferenc József elgondolása már 1894 nyarán az volt, hogy nem kell az egyházpolitikai ellentétet tovább élezni és a 67-es alapon álló pártok fúziójával kell a dualizmust megszilárdítani.

23.

Budapest, 1894. december 27—30.

Pápay feljegyzése Ferenc Józsefnek a kormányválság megoldására irányuló tárgyalásairól.

Donnerstag den 27^a Dezember.

1. *Feldzeugmeister Rudolf Fürst Lobkowitz*, ist der Meinung, daß es dem Banus Gfen Khuen-Héderváry wohl schwer aber nicht unmöglich sein dürfte ein Ministerium zu bilden, besonders wenn die Leute noch mürber werden. Es ist übrigens fraglich, ob nach einem Übergangsministerium noch eine so günstige Lage und eine so weiche Stimmung sein wird, wie jetzt.^{a)}
2. *Minister-Präsident Dr Alexander Wekerle*, rathet, Personen der äußersten Linken nur in dem Falle zu berufen und anzuhören, wenn ihnen die Unhaltbarkeit ihres Standpunktes klar gemacht wird, weil sonst Franz Kossuth Recht behielte, daß nämlich S^e Majestät auch der Durchführung der Prinzipien der Unabhängigkeitspartei zustimmen würden, wenn dieselben auf legalem Wege zur Geltung gebracht und S^e Majestät durch eine richtige Information die Überzeugung verschafft würde, daß dies der Wunsch der Nation sei.^{b)}
3. *Der Cardinal-Fürst-Primas Claus Vaszary*, hat seiner Meinung durch ein überreichtes, schriftliches »Programm« Ausdruck gegeben,^{c)} welches in wortgetreuer Übersetzung folgendermaßen lautet:

Programm: 1. Das Ansehen der Krone und im Verhältnisse zu derselben die Freiheit. (Auctoritas et libertas.) — 2. Die volle Aufrechterhaltung des XII. G. A. vom Jahre 1867. — 3. Die Revision der kundgemachten kirchenpolitischen Gesetze. (Am zweckmäßigsten^{d)} bis zur Regelung der Verwaltung)^{e)}. — 4. Die Ausgleichung der Nationalitäten-Angelegenheit auf billigem und gerechtem Wege. — 5. Die Regelung der Verwaltungs- und 6. der Agrar-Verhältnisse. — 7. Die einheitliche Rechtsordnung. — 8. Die Unantastbarkeit der Armee. — Ferner:^{e)}

1. Die Berufung der äußersten Linken (Justh und Helfy). 2. Die Absicht der liberalen Partei in Bezug auf S^e Majestät. 3. Die Absicht der liberalen Partei in Bezug auf die kirchenpolitischen Gesetze. (Diese letzteren 2 Punkte sind etwas unverständlich.)^{f)}

Dieses Programm wäre durch eine, außerhalb des Abgeordnetenhauses stehende Persönlichkeit zu vollziehen. (Kállay, Gf. Aladár Andrássy, Gf. Aurel Desseswffy.) Mit^{g)} der Betonung, daß es auch der Wunsch S^e Majestät sei, könnte die Fusion der auf der 1867^{en} Basis stehenden Parteien begründet werden.

4. *Cardinal, Bischof Dr Lorenz Schlauch*, hat sich nach näherer Erörterung der Verhältnisse in Bezug auf die kirchenpolitischen Gesetze, für eine Übergangsregierung mit fest vorgezeichnetem Programme ausgesprochen und meint, daß der vom Ministerium bereits S^e Majestät unterbreitete Durchführungsgesetzesentwurf (rectius Gesetz-Entwurf über das Verfahren in Ehesachen)^{b)} zum Hinausschieben der sanctionirten Gesetze derart zu benützen wäre, daß dieser Gesetz-Entwurf vor dessen Einbringen beim Reichstage (nach einem ähnlichen Vorgange wie in Preussen)³ der Öffentlichkeit zu übergeben und dadurch der allgemeinen Kritik zugänglich zu machen wäre, wonüt viel Zeit gewonnen werden könnte. — Im Übrigen hält derselbe eine Fusion der Parteien für möglich.¹⁾
5. *Präsident der Magnatentafel Joseph von Szlávy*, spricht sich gleichfalls für ein Übergangsministerium aus. — Die Möglichkeit einer Fusion hält derselbe für zweifelhaft, und die Candidatur des Banus nicht für angezeigt, da demselben das Vertrauen der liberalen Partei mangelt. — Die noch rückständigen zwei Religionsgesetze⁴ wären alsbald bei der Magnatentafel zu verhandeln und wenn dieselben dort auch jetzt nicht angenommen werden, könnten dieselben ohne Anstand noch wiederholt zwischen den beiden Häusern hin und her wandern und dann könnte ein Compromiß versucht werden, welches auch zu erreichen sein würde. — Übrigens ist dem Gange der Verhandlung dieser beiden Gesetze kein besonderer Werth beizulegen. —¹⁾
6. *Vicepräsident der Magnatentafel, Graf Tibor Károlyi*, ist der Meinung, daß der neuen Regierung eine schwierige Stellung in der Führung der Regierungspartei, durch die abtretenden Minister erwachsen dürfte. Er wünscht die Fusion wegen der nächsten Wahlen und sagt, daß die Führer zwar dagegen, aber in den Parteien viele dafür sind. — Die zwei noch rückständigen Religionsgesetze (und zwar auch das Judenreceptionsgesetz) wären durch ein Compromiß zu modificiren. —¹⁾
7. *Präsident des Abgeordnetenhauses Baron Desider Bánffy*, hält es vor Allem nothwendig die Regierungspartei zu stärken, daher die bereits sanctionirten drei kirchenpolitischen Gesetze, ohne Rücksichten auf die Auslagen und wenn auch die Mehrkosten über eine Million betragen sollten, in der in diesen Gesetzen bezeichneten Zeit durchzuführen wären. Dagegen könnte man sich mit den beiden anderen noch rückständigen Religionsgesetzen Zeit lassen, und könnten dieselben auch modificirt werden. — Das Durchführungsgesetz (rectius Gesetz-Entwurf über das Verfahren in Ehesachen)¹⁾ wäre nach seiner Ansicht^{m)} um erneuerte unangenehme Discussionen über das Ehegesetz zu vermeiden,ⁿ⁾ nicht dem Reichstage vorzulegen, sondern die Sache im Verordnungswege zu regeln, — wozu das Ehegesetz angeblich die Handhabe biete. — (?)^{o)}
- Eine Fusion hält er jetzt nicht für möglich, doch sei ein zahlreicher Übertritt zur (liberalen)^{p)} Regierungspartei zu erwarten. —
- B. Bánffy hat ein bereits vorbereitetes Programm bis zu den nächsten Wahlen.⁵ Insbesondere will er alle auf die Regelung der Administration Bezug nehmenden Gesetze auf einmal vorlegen. — Schließlich wünscht derselbe, daß S^e Majestät auch Persönlichkeiten der äußersten Linken anhören mögen, damit nicht der Nationalpartei (Apponyische)^{r)} der Kamm zu sehr wachse, wenn sich dieselbe als die einzige auserwählte Oppositionspartei betrachten könnte.³⁾
8. *Der erste Vicepräsident des Abgeord. Hauses Desider von Perczel* vertritt und vertheidigt ausschließlich den Standpunkt, die Prinzipien und das Programm der gegenwärtigen liberalen Regierungspartei. —
9. *Der 2te Vicepräsident des Abgeord. Hauses Graf Theodor Andrássy* plaidirt vor Allem für Coloman Széll als Ministerpräsidenten mit gleichzeitiger Fusion der auf der

gegenwärtigen staatsrechtlichen Basis stehenden Parteien, und nur in zweiter Linie für B. Desider Bánffy. In letzterem Falle wäre aber die Fusion kaum denkbar und das Ministerium nur von kurzer Dauer. — Auch würde B. Bánffy ganz in den Händen der abtretenden Minister sein, denen nur Széll gewachsen wäre.⁴⁾

10. *Präsident der k. Curie Nicolaus von Szabó* hat in Bezug auf die politische Lage nichts besonderes bemerkenswerthes vorgebracht... [A házassági ügyek szabályozását törvényel és nem rendeleti úton kell elintézni.]

Freitag den 28. December

11. *Baron Bela Orczy*, erörtert die Geschichte der Parteien des Reichstages, insbesondere zur Zeit der Fusion der Deák-Partei mit der Partei Tisza's.⁶ Jetzt seien andere Verhältnisse, indem die Regierungspartei ebenso wie die Apponyi'sche an ihren Prinzipien und Programme festhält, daher eine Fusion derzeit nicht möglich sei. — Er hält den B. Bánffy nicht für geeignet an der Spitze eines Ministeriums zu stehen, weil demselben die höhere staatsmännische Auffassung und Begabung mangelt; insbesondere aber die Fähigkeit die Parteiverhältnisse zu regeln. — Széll könne gleichfalls nicht in Combination gezogen werden, theils weil er selbst nicht geneigt ist diese Aufgabe zu übernehmen, theils weil er auch nicht das Selbstvertrauen hat etwas stabiles zu begründen. — Auch den Banus Grafen Khuen-Héderváry würde er nicht empfehlen, weil man fürchtet ihn von seiner gegenwärtigen, so vorzüglich bekleideten Stellung abzuziehen, wohin er nicht mehr zurückkehren könnte, wenn er sich hier, wie vorauszusehen, bald abnützen würde. — Um die liberale Partei intact zu erhalten, würde B. Orczy nur den Gfn Albin Csáky für die in Rede stehende Aufgabe möglich und geeignet erachten.
12. *Coloman von Tisza* beginnt vor Allem mit einer ausführlichen Darstellung der gegenwärtigen Parteiverhältnisse und eröffnet sodann zur Lösung als ersten Gedanken die Berufung Szlávý's, wenn auch nur für kurze Zeit, sozusagen zum Act der Constituirung um ein geachtetes, anständiges Ministerium zu bilden. Eine starke und stabile Regierung zu bilden sei jetzt unmöglich. Nach einer Fusion scheint er sich überhaupt nicht zu sehnen, gegenwärtig aber hält er eine solche schon gar nicht für ausführbar. — Er nennt eventuell auch Kállay, und concludirt sodann, daß gegenwärtig wohl nichts anderes erübrige, als den B. Desider Bánffy mit der Bildung des neuen Ministeriums zu betrauen. — Es müsse allerdings zugegeben werden, daß dies eine schwache Regierung sein würde, doch sei es nicht ausgeschlossen, daß sich dieselbe mit der Zeit consolidiren und stärken könnte. — Sollte aber auch diese zusammenbrechen, so müßte dann der Banus Gf. Khuen-Héderváry an die Reihe kommen. —
13. *Coloman von Széll*, schildert ausführlich die Entwicklung der ung. Parteiverhältnisse, und zwar in einer, mit den Ansichten und Überzeugungen Sr Majestät ganz übereinstimmenden Weise. — Das Haupthinderniß für eine Fusion (zu der er übrigens nicht abgeneigt wäre) sieht er in der Haltung des Gfn Albert Apponyi in den kirchenpolitischen Angelegenheiten, welche derselbe nicht verläugnen und aufgeben kann, daher er auch jetzt nicht mit der liberalen Regierungspartei gehen könnte. — Über die anderen divergirenden Punkte würde Gf Apponyi, nach der Ansicht Széll's leichter hinausgehen und zu Concessionen bereit sein. Bezeichnend erscheint noch die feste Meinung Széll's, daß die Apponyi'sche Partei und diejenige der sogenannten Dissidenten unter der Führung des Gfn Julius Szapáry, einem Ministerium Bánffy gegenüber beisammen bleiben würden.

— Schließlich meint derselbe, daß nach einem Übergangsministerium zu hoffen sei, daß die Bildung einer festen und dauernden Regierung möglich sein werde.

14. *Graf Albert Apponyi* (wird abgesondert notirt)⁷⁾

15. *Graf Tassilo Festetics*, und

16. *Graf Aurel Dessewffy*, glauben Beide mit einer ziemlich übereinstimmenden Begründung dringend schon jetzt zur Constituirung einer starken Regierung rathen zu sollen, indem es mit Rücksicht auf die obwaltenden Zustände bereits höchste Zeit sei. — Zu diesem Zwecke wäre das Zusammenwirken aller conservativen und besseren Elemente unter einer nicht aus der gegenwärtigen Regierungspartei hervorgegangenen Führung anzustreben. Auch wäre (wie dies insbesondere Graf Dessewffy betonte) das Inslebentreten der bereits sanctionirten kirchenpolitischen Gesetze nicht ausdrücklich von einer früheren Verwaltungsreform abhängig zu machen oder zu bedingen, wohl aber die Durchführung dieser Gesetze, behufs reiflicherer Überlegung noch hinauszuschieben. —

Samstag den 29. Dezember

17. *Der gr. or. rum. Erzbischof und Metropolit Miron Román*, beschränkt sich in seinen Ausführungen, ohne einer näheren Berührung der in Frage stehenden politischen Verhältnisse, auf die Erörterung der verschiedenen Klagen und Wünsche der Rumänen.

[Panaszolja, hogy visszaesés mutatkozik a románok hivatali alkalmazásában, az iskolaügy terén az anyanyelv használatában.]

Die Durchführung der bereits sanctionirten drei kirchenpolitischen Gesetze wird nach seiner Ansicht keinen Schwierigkeiten begegnen. —

18. *Graf Julius Szapáry*, hat zuerst Vieles über die Art der Durchführung der bereits sanctionirten kirchenpolitischen Gesetze gesprochen und eine Reihe von Punkten angegeben, welche bei der Durchführung im Verordnungswege eine Milderung in der Anwendung dieser Gesetze möglich machen würden* ^{ü)}; ist aber gleichfalls der Ansicht, daß diese 3 Gesetze, wenn auch nicht überstürzt, doch jedenfalls durchgeführt, und die hiezu nöthigen Organe sogleich bestellt werden sollen. Die zwei noch rückständigen Religionsgesetze sollen durch die beiden Häuser modificirt und hiebei womöglich eine Verschmelzung des Juden-Receptions-gesetzes mit dem Gesetze über die freie Religionsausübung bewirkt werden, um eine prägnantere Codificirung der Zulässigkeit des Übertrittes vom Christen zum Judenthum zu vermeiden. — In Bezug auf die Lösung der schwebenden Krisis ist er für die sogleiche Einsetzung einer starken und dauernden Regierung, nicht aber eines Übergangsministeriums, da bis zu den nächsten Wahlen zu wenig Zeit sei und mit so einer schwachen Übergangsregierung man nicht an die Wahlen herantreten sollte. — Er ist für eine Fusion, beziehungsweise Vereinigung aller auf der jetzigen staatsrechtlichen Basis stehenden Parteien, und erachtet die sogleiche Berufung des Banus Grafen Khuen-Héderváry zur Übernahme der Regierung für wünschenswerth, wenn aber dies nicht möglich wäre, sollte einstweilen v. Szlávy mit der Bildung des neuen Ministeriums und Inszenesetzung der Fusion betraut werden. Bezüglich des B. Bánffy bemerkt Gf. Szapáry mißtrauisch, daß derselbe in einem auffallend regen Verkehr mit den äußersten Linken stehe.

Versichert, daß einem Übergangsministerium gegenüber die National Partei und die Dissidenten geschlossen bleiben würden.

Macht aufmerksam, daß gegen ein Ministerium Bánffy in gegebenem Falle die Sachsen auf einen Wink zu haben wären.^{v)}

19. *Obergespan Baron Coloman Kemény* [csak az erdélyi viszonyokról szólt, a fuzió kérdésében nem tudott állást foglalni, de nagyon „korrektül” nyilatkozott a Kossuthkérdésben.]
20. *Graf Ferdinand Zichy*, erörtert die kirchenpolitischen Angelegenheiten, namentlich die gegenwärtige Haltung der katholischen Partei,⁸ und gibt die Versicherung, daß er und die anderen Führer dieser Partei, so lange sie können, die neue katholische Volkspartei auf der correcten politischen und staatsrechtlichen Basis zu halten trachten werden. — Er ist übrigens entschieden für die Einsetzung einer starken Regierung und glaubt, daß Alles gehen wird, wenn man sich 'über allfällige Hindernisse hinwegsetzt, wobei ihn auch seine Zuversicht auf die liberale Partei leitet. — Von einem Übergangministerium glaubt er warnen zu sollen, weil durch ein solches die Autorität der Krone leiden würde. — In der Nationalitätenfrage sei er gegen allen Chauvinismus. Als zur Übernahme des Ministeriums nach seiner Ansicht geeignete Personen nennt er mit besonderer Wärme den gemeinsamen Finanzminister v. Kállay und in zweiter Linie auch den Botschafter Ladislaus v. Szögyényi. (!).^{w)}
21. *Alexander Graf Károlyi*, erörtert viele verschiedene Theorien über die Parteiverhältnisse, und ist entschieden u. z. wenn möglich für die baldige Durchführung der Fusion, oder nach seiner persönlichen Ansicht einer gewissen Coalition, wobei die Parteien in verschiedenen Punkten zusammenghen könnten. — Zur Lösung der Aufgabe und beziehungsweise zur Übernahme der Regierung nennt er Coloman v. Széll, den Grafen Albert Apponyi und auch den Minister v. Kállay vereint.^{x)}
22. *Dr Max Falk*, bespricht vor Allem sehr ausführlich und eingehend die gegenwärtigen Parteiverhältnisse und bringt mit Entschiedenheit die Ansicht zum Ausdrucke, daß das neue Ministerium nur aus der liberalen Partei gebildet werden soll um jedem Mißtrauen bezüglich der angeblichen Wiener Einflüsse, Octroirung eines Wiener Candidaten, Systemwechsel, Reaction und dergleichen Gespenster, praktisch entgegenzutreten. —
[A sankeionált törvények keresztülvitele mellett szól, a hátralevőket lehet módosítani.]
Die Personalfrage betreffend, könnte er mit voller Beruhigung wohl Niemanden nennen, und auch an den von vielen Seiten genannten B. Bánffy sei sehr vieles auszusetzen. — Die Fusion hält Dr Falk für gefährlich und heute überhaupt nicht für möglich, weil man eine Abweichung von der gegenwärtigen staatsrechtlichen Basis concediren müßte, dies aber die liberale Partei nicht acceptiren könnte. *Tadelt scharf das Vorgehen der liberalen Partei und des abgetretenen Ministeriums in diesen letzten Tagen.^{y)}*

Sonntag den 30. Dezember

23. *Gr. or serb. Patriarch Georg Brankovič* hat, ohne einer näheren Erörterung der politischen Situation, verschiedene gemäßigte nationale Klagen vorgebracht. [Főként a szerb bírák hiányát és a magyar iskolapolitikát sérelmezi. Az egyházpolitikai törvényeket minden további nélkül végre lehet hajtani, a hátralevőket módosítani kell.]
24. *Ferdinand Horanszky*, meint im Gegensatze zum Grafen Apponyi, daß mit der correcten Durchführung der bereits sanctionirten drei kirchenpolitischen Gesetze

mit Vermeidung selbst jeden Scheines, als ob man dieselben modificiren oder revidiren wollte, ohne weiters begonnen und damit so lange fortgesetzt werden soll, bis es sich erweist, daß diese Gesetze undurchführbar sind, wo es sodann an der Zeit sein wird an deren Revision zu denken. —

Im Allgemeinen sind übrigens die Äußerungen Horanszky's sozusagen eine Ergänzung der Äußerungen des Gfen Apponyi und können daher auch nur vereint und im Zusammenhange mit denselben wiedergegeben werden. — Insbesondere betont er aber den Wunsch, daß es schon jetzt zu einem Definitivum und zur Fusion komme. — Bezüglich des ihm klar vorgehaltenen Standpunktes in der Armeefrage, bittet er um 8—10 Tage Bedenkzeit, um sich mit seinen Parteigenossen besprechen und eine bestimmte Äußerung darüber abgeben zu können, ob es möglich sei die bisherigen Aspirationen der Partei in dieser Frage fallen zu lassen und den gegebenen Standpunkt zu acceptiren oder nicht?⁹

25. *Ignatz Darányi* gibt eine ultraliberale Darstellung der ganzen Sachlage und meint, daß die noch rückständigen zwei Religionsgesetze, wie sie sind, angenommen werden sollten und höchstens in dem Einen bezüglich der Confessionslosigkeit eine Modification zulässig wäre. — Er spricht sich entschieden für eine Festigung der (übrigens auch jetzt noch eine genügende Majorität besitzenden) gegenwärtigen Regierungspartei aus, weil sonst die wichtigen staatsrechtlichen Fragen einer Gefährdung ausgesetzt sein könnten. — Eine Fusion hielt er für gefährlich, weil durch den Eintritt anderer Elemente die Partei zersetzt und ein Theil auch austreten könnte. Die Ex-Minister Szilágyi und Gf. Csáky werden der neuen Regierung und in der Partei, nach seiner Ansicht, keine Schwierigkeiten bereiten. —

Am gefährlichsten dürfte Wekerle mit seinem Anhang werden. Insoferne es zweifelhaft wäre, ob mit einem Ministerium Bánffy ein Erfolg zu erreichen ist, dann könnte eventuell sogar nach dem Banus gegriffen werden, doch hält er diesen jetzt noch für verfrüht, und verweist schließlich auch auf Szlávy mit dem Banus als Minister des Inneren quasi cum jure successionis, vorausgesetzt, daß sich Wekerle verpflichtet den Banus aufrichtig zu unterstützen. —

26. *Teofil Fabiny* [semmi feljegyzésre érdemeset nem mondott].²
 27. *Graf Andreas Bethlen* (Da dessen Ansichten und Äußerungen ohnedies bekannt sind,¹⁰ erscheint es nicht nothwendig dieselben hier besonders zu notiren).^{aa)}
 28. *Baron Carl Huszár*, liefert eine ganz correcte Darstellung der Entwicklung der gegenwärtigen Sachlage und meint entschieden, daß dormalen nur zwei Persönlichkeiten in Frage kommen können, nämlich B. Bánffy und der Banus Gf. Khuen-Héderváry; nachdem er aber den Ersteren nicht für geeignet halte, so müsse er sich entschieden für den Banus aussprechen.
 29. *Banus Carl Graf Khuen-Héderváry* (dessen Äußerungen werden abgesondert notirt werden).^{bb)11}

Pro domo feljegyzések a királyi kihallgatásokról. Pápay s. k. fogalmazványa, Ferenc József s. k. javításával. Icnagyságú papíron, feloldalasan tintával írva, 29 lap terj. Az irat mellett található Ferenc József s. k. ceruzával írt feljegyzései az első napi fontosabb kihallgatásokról.

O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 24. Minister Crisis.

A feljegyzésekről Kállay Béni s. k. másolata az O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t. anyagában található.

Ferenc József s. k. ceruzával írt feljegyzése: „Lobkowitz, Banus schwer, aber nicht unmöglich, besonders wenn die Leute noch mürber werden. Es fragt sich, ob nach einem Übergangsministerium noch eine so günstige Lage und eine so weiche Stimmung sein wird, wie jetzt.“

- b) Ferenc József s. k. ceruzával írt feljegyzése: „Wekerle rathet Leute der äußersten Linken nur zu hören, wenn ihnen Unhaltbarkeit ihres Standpunktes klar gemacht wird, weil sonst Franz Kossuth recht behielte.”
- c) A programtervezetnek Vaszarytól származó s. k. eredeti példánya ugyanebben a csomóban található. A német fordítás megegyezik az eredetivel.
- 1) Magyar eredetiben: „legcelszerűbb lenne”.
- 2) Az eredetiben nincs „továbbá”.
- 3) Pápay megjegyzése.
- 4) Az eredetiben itt nincs új mondat.
- d) Pápay megjegyzése.
- 1) Ferenc József ceruzával írt feljegyzése: „Cardinal Schlauch. Übergangsregierung mit fest vorgezeichnetem Programm. Durchführungsgesetz benützen zum Hinausschieben der sanktionirten Gesetze. Fusion möglich.”
- e) Ferenc József s. k. ceruzával írt feljegyzése: Szlavy. Übergangs Ministerium. Fusion zweifelhaft. Banus nicht angezogen wegen Mangel an Vertrauen. Zwei Kirchengesetze auch zweimal zwischen beiden Häusern hin und her, dann Compromiß, welches zu erreichen.”
- f) Ferenc József s. k. ceruzával írt feljegyzése: „Károlyi Tibor. Schwierige Stellung der neuen Regierung wegen Führung der Regierungspartei durch abtretende Minister. Wünscht Fusion wegen den nächsten Wahlen. Sagt, daß Führer dagegen, aber in den Partheien Viele dafür. Zwei Gesetze, auch Judengesetz, mit Compromiß zu modificiren.”
- 1) Pápay megjegyzése.
- m-n) Pápay betoldása a margón.
- o) Kérdőjel az eredetiben.
- p) Pápay magyarázó megjegyzése.
- 1) Pápay magyarázó megjegyzése.
- 2) Ferenc József s. k. ceruzával írt feljegyzése: „Bánffy. Vor Allem Regierungspartei stärken, daher 3 sanktionirte Gesetze, auch mit Mehrkosten durchführen, mit beiden anderen Gesetzen Zeit lassen, auch modificiren. Durchführungsgesetz nicht vorlegen, sondern die Sache mit Verordnung regeln. Fusion jetzt nicht möglich, aber zahlreicher Übertritt zur Regierungspartei zu erwarten. Hat Programm bis zu den nächsten Wahlen. Will alle Administrationsgesetze auf einmal einbringen. Wünscht, daß ich auch Leute der äußersten Linken höre, damit der National Parthei der Kamm nicht zu sehr wachse.”
- 3) Ferenc József s. k. ceruzával írt feljegyzése: „Andrássy. Szell mit Fusion, in zweiter Linie Bánffy, dann Fusion kaum denkbar und das Ministerium von kurzer Dauer. Banus in der Regierungspartei unmöglich. Bánffy würde ganz in Händen der abtretenden Minister sein, denen nur Szell gewachsen wäre.”
- 4) Az Apponyi kihallgatásáról készített „külön” feljegyzés az iratok közt nem található.
- 5) Az eredetiben meglevő * jelhez a lap alján a következő jegyzet található: „Er wäre eventuell au f z u f o r d e r n dies schriftlich näher darzustellen”. A ritkított betűs szavak Ferenc József s. k. tintával írt javításai Pápay szövegében.
- 6) A dölt betűs rész Ferenc József s. k. tintával írt betoldása a margón.
- 7) A felkiáltójel az eredetiben, feltehetően Pápay véleménynyilvánítását jelzi.
- 8) A „vereint” szó Ferenc József s. k. tintával írt hozzátoldása.
- 9) A dölt betűs rész Ferenc József s. k. tintával írt hozzátoldása a szövegben.
- 10) Ez Pápay valamivel bővebb véleményének lényege.
- aa) Az eredetiben is zárójelben.
- bb) A „külön” feljegyzés az iratok közt nem található
- 1) Wekerle érdemi javaslatait nem e kihallgatáson, hanem parlamentáris szokás szerint lemondása alkalmával tette meg. Álláspontjának lényegét tartalmazza Kálnoky dec. 21-i Kállayhoz írt levele, 21. sz. irat.
- 2) A közigazgatás államosítása már a Szapáry-kormány programjában szerepelt és az 1891 nyarán lefolyt eredménytelen képviselőházi tárgyalása óta állandóan napirenden volt.
- 3) A szöveg alapján nem lehet eldönteni, hogy a porosz példára való hivatkozás Schlauch véleménye, vagy Pápay megjegyzése. Az előbbi a valószínűbb, hiszen Schlauch behatóan foglalkozott házassági kérdésekkel, külön tanulmányt is megjelentetett. Dr. Schlauch Lőrincz bíbornok, váradai püspök fölterjesztése az „Egységes polgári házassági jogról” szóló törvényjavaslatra és indoklására. Bpest. 1893. címen. L. erre Salacz; i. m. 264. l.
- 4) A vallás szabad gyakorlatáról és az izraelita vallás recepciójáról szóló javaslatok.
- 5) A következő válaszkozás 1897 elején volt esodékes. Látható, hogy Bánffy kész program-

jával nemcsak kormányalakítási készségét, de felkészültségét is bizonyítani kívánta.

⁶ A Deák-párt és a balközép 1875. évi fúziója.

⁷ Az Apponyi kihallgatásáról készült feljegyzés hiányában Apponyi emlékiratai nyújtanak tájékoztatást a kihallgatásról. Emlékirataim, 220—221. l.

⁸ Az éppen alakulóban levő katolikus néppártról van szó, amelynek gr. Zichy Nándor volt a vezére.

⁹ A Nemzeti Párt — Apponyi befolyására — ekkor nem fogadta el a fúziót a nemzeti követelményeiről való lemondás árán. *Apponyi*; i. m. 221—222. l.

¹⁰ Feltehetően a Kállay pénzügyminiszterhez írt sorozatos tudósításai alapján.

¹¹ Khuen-Héderváry nézeteit legjobban a dec. 23-i levele alapján rekonstruálhatjuk, 22. sz. irat.

24.

Budapest, 1894. december 29.

Bethlen helyzetjelentést ad Kállaynak és taktikai javaslatokat tesz.

Kedvesem,

A helyzet bonyolult, inkább mint távolról látszott,¹ de nem reménytelen.

A fő momentum az, hogy Wekerle és úgy látszik Tisza is készek *mindent*^{a)} elkövetni Károly² ellen, egymással ellentmondó nehézményezéseknek tárgya az ő jelöltsége, ellenzéki ember (Bolgár) aggódva kérte, hogy vajon Károly nem Tisza creatura? colportálják, hogy Kálnoky azt követelte tőle, hogy 70 nemzetiségi képviselőt hozzon be a házba s ő ezt megígérte. Bánffy Dezső ministeri listáját mutogatja fűnek fűnek, Justh Gyulának is, Károlyról kicsinyléssel beszél, és Bolgárnak mondá, hogy Károly nem a koronának jelöltje, ez nevetséges állítás; Károlyt rágalmazták és agyonhallgatják, Wekerle pedig nyíltan mondja, hogy csak ő ne jöjjön, ellene mindent elkövet. — Andrásyak³ aggódva óvnak attól, hogy Károly most ne jöjjön, mert lejárná magát, Széll dolgozik a fusióban, de Károlyt nem említi és nem akarja. Tisza maga hallgat, de emberei dolgoznak Bánffy Dezső érdekében, a fusiót akarják, ha más, illetve ők csinálják, de ha Károly, akkor nem; fontos, hogy a vidéki tisztességes elem vagy eltávozott, vagy itt se volt most és a szabadelvű párt helyi elemei szerepelnek. —

Tőled nagyon félnék. Én egész nap mozogtam, egyeseket megfordítottam. Huszár⁴ miután meghívást kapott, most már jól hajt, de kell, hogy Károly mozogjon és pedig eréllyel, őt ma reggelre vártam, de még most délben (¾ 12) nem jött meg, a casinóban Apponyival voltam, megelégedéstől ragyog, de még aggódik a siker felett, az izenetet megmondtam.⁵ Holnapra vagyok Ó F.-hez rendelve,⁶ már megtörtént az intézkedés, mielőtt felmentem, de azért Pápayval discuráltam hosszasabban, ő a stabil kormány szükségét hangsúlyozza; általában az emberek itt az átmeneti Bánffy kormányt várják és helyeslik, a fordulatot elő kell és lehet idézni a következő recept által:

I. Károly mozogjon és mutassa magát, ne engedje, hogy reactionariusnak fessék, sőt!

II. Ó. F. elutazása és más mód által is jelezze, hogy nem enged magára erőszakoltatni egy bizonyos megoldási módot.

III. Azon percben, midőn a Bánffy cabinet alakulása a valószínűség nagyobb látszatával előtérbe tolul, a szász képviselők jelentsék be kilépésüket a szabadelvű pártból,⁷ ez által a számszerinti arányt megbillentvén. —

Mindez csak a létező factorok felhasználásából áll és a siker meglesz; nem tudom most lenne-e ideje a te megjelenésednek, de azt hiszem ez nagy horderejű lenne, itt az

emberek mind azt mondják „én akarom a bánt, de úgy hiszem, hogy a többi mind nem akarja”, ezt igen sokan mondták, rájuk is citáltam azzal, hogy az ekként nyilatkozókkal is lehet már egy tekintélyes pártot csinálni. —

servus⁸

*S. k. eredeti, tintával írt levél, kisalakú, 8 lap terj., aláírás nélkül.
O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t.*

^{a)} Aláhúzás az eredetiben.

¹ Bethlen meráni üdülésből tért vissza Budapestre. A „távolból” is élénk érdeklődéssel figyelte a helpolitikai válság alakulását. Erről tanúskodik pl. dec. 22-i Kállayhoz írt levele, ugyanebben a csomóban.

² Khuen-Héderváry Károly.

³ Andrassy Gyula (ifj.) és testvére Tivadar néhány hívükkel együtt külön csoportot alkottak a szabadelvű pártban.

⁴ Báró Huszár Károly, kihallgatását l. a 23. sz. irat 28. sorszám alatt.

⁵ Kállay személyesen szeretett volna tárgyalni Apponyival, ezért kérte, keresse fel Bécsben. Erre l. Bethlen 1895. jan. 3-i Kállayhoz és Apponyi, jan. 4-i Bethlenhez írt levelét ugyanebben a csomóban.

⁶ L. a 23. sz. iratot.

⁷ A szászok még főispánsága idejéből ismerték és nem szerették Bánffy sovinizmusa, erőszakos nemzetiségi politikája miatt.

⁸ Megfigyelhető, hogy legbizalmasabban kezelt leveleiben Bethlen nem használt névszerinti címzést és aláírást, hanem a „kedvesem” megszólítási és a „servus” búcsúzási formát választotta.

25.

Budapest, 1894. december 29.

Bethlen sietve tudatja Kállayval a Khuen-Héderváryval ellenséges hangulat felengedését.

Kedves barátom,

jót írhatok! ma Károly¹ délben megjött, este elment a szabadelvű körbe, abba, melyben tegnap létjogát is tagadták és róla rémmeséket hirdettek,² először tartózkodók, később barátságosak, végre udvarlói lettek, beszélt Szilágyival is, kivel most lehet beszélni, Wekerle nem talált elég szót a mentegetőzésre, kicsiny lett, Tisza rosszkedvűen elsomfordált, az apróbb emberek is hangoztatták, hogy Bánffy egy szamár, az Andrassyak is megfordultak és közelednek, a fordulat azt hiszem holnap már általános lesz. Természetes még hátra vannak a nagy nehézségek, a fusio feltételei és keresztülvitele, személyi kérdések s. a. t., de sietek örömmel informálni ezen kedvező alakulásról ma reggeli soraim után.³

A casinóból írom e sorokat, hol a hangulat kedvező és ütjük a vasat.

servus

*S. k. eredeti, tintával írt levél, kisalakú, 4 lap terj. aláírás nélkül.
O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t.*

¹ Khuen-Héderváry Károly.

² L. az előző, 24. sz. iratot.

³ Uo.

26.

Budapest, 1895. január 1.

Bethlen tudósítja Kállayt a Khuen-Héderváry elleni „aknamunkáról”.

Kedvese m!

Tulajdonkép tegnap vett leveled¹ folytán maradtam itt, mert különben tegnap este már el akartam utazni családomhoz, mely nyugtalan,² de valóban helyesebb itt maradni, sőt nélkülözhetetlen, hogy férjed is eljőjön, mert a sokféle aknamunka és támadás lankasztják máris barátunk¹ tettvágját. — Mikép íráim, minden jól indult, a lapokból is láthatod, de az ellenfél most már a desperatio eszközeivel dolgozik. Bánffy Dezső tegnap elkeseredésében a szélballal conspirált egy oly leendő kormány ellen, mely a nemzetiségekkel kész kezet fogni és már a budget vitánál szélbali obstructioval fenyeget, képtelen minister listát imputál barátunknak s. a. t.

Azt hiszem, hogy okvetlen le kell jönnöd,³ mert különben az átmenet szükségessége és veszélytelenségéről győzik meg urunkat, továbbá a fusio nehézségei is csak általad győzhetőek le, az időpont és a forma természetesen a te dolgod. — Bánffy és kevés számú barátai most már a blamage-tól félnek és minden áron forciroznák megbiztatásukra írhatta Kállay jan. 3-i levelének utóiratában Bethlennek: „Meranba megírhatod, hogy Ő Felsége kívánsága folytán *kell* Budapesten maradnod”. L. a 28. sz. iratot.

servus

S. k. eredeti, tintával írt levél, kisalakú, 4 lap terj. aláírás nélkül.

O. L. K. B. ír. LII. cs. 12. t. A levél első lapjának felső részén, Bethlen kézírásával rávezetve: „boldog új évet!”

¹ Kállaynak ez a levele az iratok közt nem található.

² Bethlen családja, mint előző leveleiből látható, Meranban üdült. Az ő megnyugtatókra írhatta Kállay jan. 3-i levelének utóiratában Bethlennek: „Meranba megírhatod, hogy Ő Felsége kívánsága folytán *kell* Budapesten maradnod”. L. a 28. sz. iratot.

³ Bethlen, úgy látszik, a levélírás kezdetén sorait még pro forma Kállaynéhoz adreszsálta, ezért írja, hogy „férjed”, azaz Kállay Béni.

⁴ Khuen-Héderváry Károly.

⁵ A levélírás során azonban kiesik a szerepből, elfelejti, hogy Kállaynénak kezdett írni, és a továbbiakban személyesen Kállayhoz szól.

⁶ Alkalmassint ez lehetett az oka, hogy Pápay nem tartotta érdemesnek részletesen lejegyezni Bethlen véleményét.

⁷ Tisza István.

27.

Budapest, 1895. január 2.

Bethlen levele Kállaynak a legújabb fejleményekről.

Kedvesem,

A játszma most érdekfeszítő. Wekerle mindent elkövet barátunk¹ ellen, a pártban izgat ellene, hogy a nemzetiségekkel pactálna és Bánffy pedig a szélballal tárgyal, nemcsak jóakaratuskat akarja captiválni, hanem törekvése oda irányul, hogy esetleg a ház-

ban azon részről egy erős tömeges támadás fogadja Károlyt az első alkalommal, erre anyagi bizonyítékaim nincsenek, de merem jóhiszeműleg állítani, hogy úgy van. Károly nem siet és nem ellensége azon felfogásnak, hogy hát kísértse meg Bánffy a rövid életű, gyengén összealkotott kormányt, azután majd jön ő.²

Hosszasan megbeszéltük volt, s az olta új körülmény közbe nem játszott, s ami történt, az inkább javította a helyzetet, eszerint az átmeneti kormány szüksége nem létezik. — A teendők szerintem a következők lennének:

Ha Ő F. 4-én lejön,³ hívassa fel Tiszát és mondja meg neki kereken, hogy elvárja tőle, hogy úgy maga valamint mindazok, kikre befolyása kiterjed, Károlyt és circulusait bántani nem fogják; ha Tisza aktív támogatást ígér, akkor Pistát⁴ be kell venni a cabinetbe. — Hívja fel a K.⁵ támogatására Ő F. Széllt is.

Szilágyi most nem ellence Károlynak, sőt reá active is számíthatni és ilyen fellépése Wekerlét a democrat szerepében paralysálná. Csákyra körülbelül számítani lehet, mert neki a program fenntartása a fő.

A sajtó, miként látod, várakozó, de nem rosszindulatú, miután reménylik, hogy Károly a zsidó receptiot mihamarabb keresztül viszi.

Most már a parlamenti debut érdekében azt hiszem szükséges magát fedezni a szélbal valamelyik Bánffyéék által megnyert frakciójának támadása ellen⁶ az által, hogy a Szapáry és Apponyi párt, ez esetre még fusio nélkül is —, amelyet most rögtönözni nem lehet, — fegyverbarátságot tartsanak fel Károlyval és őt a szélbali ilyféle támadástól védjék; ez kellene, hogy tartson addig, míg a budget letárgyaltatott és a két függő egyházpolitikai javaslat sorsa eldőlt, ez után mihamarabb a honatyákat haza küldendő. — Ha ehhez még hozzávesszük azt, hogy az új kormányelnöknek zsebében van a felosztás, továbbá az első fellépés alkalmával udvartartás s. a. t. concessiokkal⁷ a nemzetet megörvendeztetné, Ő F. huzamos időre ide jönne, az emberekkel való érintkezés, a kiengesztelődés érzését keltené oly mérvben, minő csak az 1868 utáni időben nyilvánult, mindez átgýurná teljesen a helyzetet és az új kormány nagy tekintéllyel és az állandóság jellegével bírna csakhamar.

Ezekért mint nélkülözhetetlen factort tekinteném a korona tekintélyének latba vetését Károly mellett, ő ezt nem véli risquirozandónak, de azt hiszem e nélkül nem fog a dolog menni, a szabadelvű párt gyáva tömege, ha azt hiszi, hogy Károly vagy őnmaga visszavonul, vagy nem valódi jelöltje a koronának, lehet hogy ellene lesz fordítható a fejlődés valamely stadiumában és akkor később épügy, vagy még nagyobb mérvben lenne feszélyezve, mint van már most.

Tisza még nem jött meg, Károly vele is akar beszélni, ő jórészt egy átmenetet fog javasolni, de épp ezzel szemben lesz jó, ha legfelsőbb helyről lekötteszik, hogy a korona által helyeselt combinatio ellen frontot ne csináljon, ekkor Wekerle izolálva van és duzzogva félre állhat.

Tőled nagyon félnek, lehet, hogy adott percben megjelenésed kitűnő hatású lenne, biztatásod és tanácsod pedig K-ra és Apponyira kívánatos.⁸

Servus

S. k. eredeti, tintával írt level, kisalakú, 8 lap terj., aláírás nélkül.

O. L. K. B. ír. LII. cs. 12. t. Az első lapon, felül Bethlen kézírásával keresztbe írva: „Kérek pár szó tájékoztatást!”.

¹ Khuen-Héderváry ellen.

² Másnapi levelében Bethlen megismétli a gondolatot: a bán „hajlandó hinni, hogy ezen a fórumon hagyja a pert elveszteni, a jövőre annál biztosabban megnyerheti”. Bethlen jan. 3-i levele ugyancsben a csomóban.

- ³ Ferenc József újévre visszautazott Bécsbe, s csak jan. 5-én jött ismét Budapestre.
⁴ Tisza István.
⁵ Khuen-Héderváry Károly.
⁶ Vö. Bethlen előző napi levelével, 26. sz. irat. A függetlenségi ellenzék ezidőtájt három frakcióra bomlott, az Eötvös Károly vezette frakcióra („országos függetlenségi párt”), a Justh Gyula vezette „függetlenségi és 48-as párt”-ra és az Ugron Gábor-féle frakcióra.
⁷ A magyar udvartartás kiépítése az ellenzéknek olyan követelése volt, amelyet a kormánypárt is elfogadhatónak tartott. E jelentéktelen engedmény kieszközölésével már régebb óta kísérleteztek, hogy a nemzeti közvéleményt legalább kis részben kielégíthessék. Wekerle 1893 nyarán hosszas tárgyalásokat folytatott a magyar udvartartás ügyében, erre vonatkozóan külön esemő található a Nachlaß Pápay 24. dobozban.
⁸ Bethlennek ez és az előző napi levele nem növelte Bécsben a bizakodást. Kállay jan. 4-én Ferenc Józsefhez írt jelentésében említést tesz Bethlen „kevésbé biztató” beszámolójáról. A jelentés ugyanebben a csomóban található.

28.

Bécs, 1895. január 3.

Kállay taktikai útmutatásokat ad Bethlen Andrásnak.

Édes András!

Egy teljesen megbízható hivatalnokom által küldöm a levelet. A mellékelt levelet¹ add át magad Károlynak.² Ha lehet válaszoljatok úgy, hogy feleleteitekkel küldött hivatalnokom már holnap délután két órakor visszajöhessen.

Ő Felsége nézeteit és üzeneteit megtudhatod a Károlyhoz intézett levelemből, ezekről tehát itt nem szólok többé. Neked a következőket:

1. Mindaddig, míg ki nem puhaltattok Tisza nézeteit és szándékait, nem volna tanácsos, ha Ő Felsége határozott felszólítással fordulna hozzá, mert ha e lépés nem sikerül, úgy a szabadelvű párt rossz elemeinek nagyon megnő a szára, és pedig a korona rovására. Ő Felsége nem vonakodik a közbelépéstől, csakhogy az ő föllépésének absolute sikeresnek kell lennie, ez az én nézetem is.

2. Mindazáltal úgy hiszem, hogy még Tisza nélkül, sőt ellenére is menne a dolog. Egyik eszköz erre nézve, hogy Apponyival és Szapáryval láthatólag tanácskozzatok, mert ha nem is lesz meg a fusio, a szabadelvű párt megijed ettől.

3. Egy hatalmas eszköz a siker elérhetésére, hogy a feloszlatast³ hangoztassátok. Ezt Károly nem teheti, de igenis teheted te, és pedig ily formában: néhány embernek, akiről bizonyosan tudod, hogy továbbadják, quasi a titok leple alatt mondd el, hogy te biztosan tudod, hogy azon esetre, ha a szabadelvű párt nem követné azonnal tömegesen Károlyt, ez utóbbi mégis megalakítja a kabinetet s azután rögtön feloszlataja a házat s meg van győződve, hogy erre nézve az eugedélyt a kinevezéssel együtt megkapja a koronától.

4. Az átmeneti kormány eszméjével ne foglalkozzatok, mert ez nagy szerencsétlenség lenne. Bármely rövid életű legyen is egy ily kormány, sőt talán épen ez okból a viszonyok ez alatt akként fejlődhetnének, hogy valóban kérdéses, vajjon még Károlyra kerülhet-e a sor, s nem-e következnék be oly fordulat, melyet ma senki sem láthat előre. Ez Ő Felségének is a nézete.

5. Károlyra nézve sohasem volt még oly kedvező a helyzet, s ezt ki kell aknázni. — Természetesen az ellenfél nem adja meg magát egykönnyen, de az ekként támadó intri-gákkal és nehézségekkel meg lehet s meg is kell küzdeni.

6. Erre nézve az is szükséges, hogy Károly fennen hangoztassa, hogy az ő missiója minden körülmények között, s minden ellenzés dacára, okvetetlenül és biztosan sikerülni fog. Az ilyen nyíltan és erőlesen jelentkező önbizalom másokban is bizalmat, az ellenfelekben pedig csüggedést kelt. —

Közöld e levelet Károllyal. Isten veled

igaz barátod,

Béni

[P. S.] Meranba megírhatod, hogy Ő Felsége kívánsága folytán *kell* Budapesten maradnod, és ez igaz is. —

Eredeti, tintával írt másolat, Kállayné Bethlen Vilma kézírásával, kisalakú, 7 lap terj.

O. L. K. B. ír. LII. cs. 12. t.

¹ 29. sz. irat.

² Khuen-Héderváry Károlynak.

³ Ti. az országgyűlés idő előtti feloszlatását. Kállayék úgy vélték, ez egyébként Bethlen jan. 2-i leveléből is kitűnik, hogy a feloszlatás mumusával megijeszthetik az új mandátumot csak a kormány segítségével remélő szabadelvű párti mamelukokat.

29.

Bécs, 1894. január 3.

Kállay közli Khuen-Héderváryval Ferenc József utasítását és taktikai tanácsokat ad neki.

Édes Károly,

Ma érkezett leveledet¹ azonnal közöltem a Császárral. Az Ő nevében a következőket tudatom veled: Ő Felsége holnap, f. hó 4^{ik}én nem utazik Budapestre, hanem meg akarja várni a te beszélgetésed eredményét Tisza Kálmánnal, és azt óhajtja, hogy ezen beszélgetés lefolyásáról, valamint a benyomásról, melyet az reád s amennyire megtudhatod, a szabadelvű párt mérvadó egyéniségeire tesz, azonnal írjál nekem körülmenyesen.²

Ezután fog csak Ő Felsége a leutazás iránt határozni. Továbbá Ő Felsége azt üzeni neked, hogy folytasd tovább eddigi működésedet erőlesen, s az intrigák és nehézségek által ne hagyd magad visszariasztani, ne szakítsd meg, sőt ápd az összeköttetést Apponyival és Szapáryval, mert ha ma kétségesnek látszik is a fusio, előbb-utóbb mégis be kell következnie, addig pedig érintkezésed a nevezett két ellenzéki pártvezérrel ijesztőleg és puhítólag hat a szabadelvű pártra. Végre pedig igyekezzél mielőbb összeállítani a ministerlistát. Igen fontos, hogy Széll és Szilágyi melletted nyilatkoznak. Ezeknek jóindulatát, bármily okból származott legyen is az, fel kell használni.

Isten veled, igaz, régi barátod,

Béni

Eredeti, tintával írt másolat, Kállayné Bethlen Vilma kézírásával, kisalakú, 3 lap terj.

O. L. K. B. ír. LII. cs. 12. t. A levél utolsó, üres lapjának alján Thallóczy kézírásával a következő feljegyzés áll: „Másolta a Kglmes Asszony”.

¹ A levél az iratok közt nem található.

² Bécsben türelmetlenül várták Khuen-Héderváry beszámolóját Tisza Kálmánnal folytatott megbeszéléséről. Ferenc József külön megtudakoltatta, megérkezett-e, ill. mikorra várható a bán beszámolója. Ez azonban, akárcsak többi levele, nincs a Kállay-iratok között.

30.

Budapest, 1895. január 4.

Bethlen kedvező híreket közöl Kállayval.

Kedves Béni!

Leveledet vettem,¹ közöltem Károllyal² s aztán elégettem. Károly részletesen írt neked a helyzetről³ s az ő felfogása a döntő, újabb fordulat vagy esemény utóbbi levelem óta nem merült fel, de a hangulat állandóan javul azáltal is, hogy a vidékről érkező apróbb emberek inkább felénk hajlanak. — A szélbal obstructiót nem csinálhat, miután az Ugron-fractio határozottan ellene van ily tactikának és Ugron Gábor egyenesen megizente nekem, hogy ha más fractio⁴ ezt merészelné tenni, ő neki menne egész erővel.

Úgy látszik, jó ez az érési processus, de az intrigua nem alszik, szembe szállunk vele.

Legszívesb' üdvözlettel vagyok

igaz barátod

András

p. s. ép most írja Apponyi, hogy ő szükségesnek tartja az óvatosságot és félremagyarázatok elkerülése végett nem megy most Bécsbe semmi esetre.

Ide is melléklek levelét, megmutattam Károlynak is.⁵

S. k. eredeti, tintával írt levél, kisalakú, 3 lap terj.

O. L. K. B. ir. LII. cs. 12. t.

¹ 28. sz. irat.

² Khuen-Héderváry Károllyal.

³ Ez a levél sem található az iratok között.

⁴ L. a 27. sz. irat 6. jegyzetét.

⁵ Apponyi jan. 4-i levelében azt írja Bethlennek, hogy „a krízis megoldódása előtt semmi esetre sem mehetek Bécsbe, bármennyire szeretnék Bénivel beszélni. Az emberek ... úgy magyaráznak, mintha én saját érdekcmben mentem volna segítséget kérni. Pedig minden ilyen előtérbe tolakodásnak és ön-kínálgatásnak legcsekélyebb látszatát is kerülnöm kell.” Egyébként is Kállay nem módosíthatja lényegesen Apponyi álláspontját, „az ilyen obligo nélküli nézetnyilvánítások pedig nekem semmi biztosítékot nem nyújtanak az új kormányelnök politikájára nézve, és így nem befolyásolhatják állásfoglalásomat vele szemben.” Apponyi levele ugyanebben a csomóban.

31.

Budapest, 1895. január 5.

Khuen-Héderváry kéri Pápayt, hogy ne őt fogadja elsőnek a király.

Euer Excellenz!

Ich ersuche Sie Sr Majestät sofort nach Seinem allerhöchsten Eintreffen¹ meine dahingehende Bitte vorzutragen, mich nicht als ersten zu Sich befehlen, und zwar erstens aus dem Grunde, damit es nicht den Anschein habe, als wäre ich derjenige, der allein Sr Majestät Vertrauen genießt, auch darum nicht, weil ich keine Mission übernommen,² über welche ich in erster Reihe referieren müßte. *Zweitens*,³ darum nicht, weil man das so erwartet und alle Verantwortung für das, was geschehen wird, gerne Sr Majestät und mir in die Schuhe schieben möchte, und *drittens*,³ weil ich der Meinung bin, daß vom constitutionellen Standpunkte ausgehend in erster Reihe nun diejenigen anzuhören wären, die der abtretende Ministerpräsident zu seinen eventuellen Nachfolgern vorgeschlagen hat.

Ich kann nicht genug betonen, für wie wichtig ich es hielte, daß S^c Majestät bei den Berufungen sich dieser Reihenfolge bedienen wollte.³

Ihr aufrichtig ergebener

Gf. Khuen Héderváry

*S. k. eredeti, tintával írt levél, kisalakú, 4 lap terj.
O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 21. Minister Crisis.*

^{a)} *Aláhúzás az eredetiben.*

¹ Ferenc József jan. 5-én érkezett Budapestre és folytatta — ezúttal jóval szűkebb körben — a kormányalakításra vonatkozó tárgyalásokat.

² Khuen-Héderváry részéről ez csak kibúvó, mert ha formális kormányalakítási megbízást nem is kapott, lényegében egyedül őt bízta meg Ferenc József az előkészítő tárgyalások vitelével.

³ Ferenc József január 6-án, Khuen-Héderváry kívánságának megfelelően előbb Szlávyval, Bánffyval, Széll-lel, majd utánuk a bánnal tárgyalt. 7-én Tisza Kálmán és Szapáry kihallgatásával befejezte a tárgyalások második menetét. *Nemzet*, 1895. jan. 7. „A válság”.

32.

Budapest, 1895. január 8.

Khuen-Héderváry tudatja Pápayval a szabadelvű párti vezérekkel tartandó megbeszélésének időpontját.

Euer Excellenz!

Ich ersuche Sie Sr Majestät zu melden, daß die Conferenz der Führer der liberalen Parthei über die von mir einzuholende Actionsfreiheit bezüglich der Fusion¹ heute Nachmittags 3 Uhr bei Ministerpräsident Wekerle stattfindet.² Nach Verlauf derselben werde ich Sie aufsuchen um Sie von Resultat zu verständigen.³

Ihr aufrichtig ergebener

Gf. Khuen-Héderváry

*S. k. eredeti, tintával írt levél, kisalakú, 2 lap terj.
O. L. Nachlaß Pápay, Kart. 24. Minister Crisis.*

- ¹ Khuen-Héderváry különleges garanciát, nevezetesen olyan *párthatározatot* kívánt a szabadelvű párttól, amely szabad kezét biztosított volna számára a Nemzeti Párttal és a disszidensekkel való fúzió megvalósításának módjára és időpontjára. L. erre elsősorban Ferenc József jan. 11-i Kálnokynak küldött táviratát, 34. sz. irat; — továbbá a sajtó híreit, pl. a *Nemzet*, 1895. jan. 10. „A válság”.
- ² Az értekezleten Wekerle, Szilágyi, Bánffy, Csáky, Darányi, Széll és Tisza Kálmán vett még részt. *Nemzet*, 1895. jan. 9. „Belföld” (hírvonat).
- ³ Khuen-Héderváry az értekezlet eredményéről — illetőleg eredménytelenségéről — másnap, jan. 9-én délelőtt számolt be a királynak. Egyúttal bejelentette, hogy nem vállalja a megbízatást. Délután 1 órára már Széll volt kihallgatásra hivatalos. *Nemzet*, 1895. jan. 9. Esti kiadás. „A válság”. — Ferenc József jan. 11-i távirata, 34. sz. irat.

33.

Budapest, 1895. január 10.¹

Ferenc József irányelvei a Bánffy-kormány számára.

Bezeichnung jener Angelegenheiten und a. h. Wünsche, welche dem neuen ung. Ministerium besonders zu empfehlen wären, beziehungsweise als Richtschnur zu dienen hätten. —

1. An der durch den 1867er Ausgleich geschaffenen staatsrechtlichen Grundlage ist entschieden und unantastbar festzuhalten und zwar in jeder Beziehung, daher insbesondere auch
2. in allen die k. u. k. Armee, deren Gemeinsamkeit, Institutionen, Sprache etc. betreffenden Fragen.
3. Acceptirung der in den gemeinsamen Minister-Conferenzen vom 19. Februar und 28. März 1893 gefaßten Beschlüsse bezüglich der Bedeckung der Kosten für die successive weitere Entwicklung der Wehrmacht in den nächsten Jahren.²
4. Die Durchführung der bereits sanctionirten kirchenpolitischen Gesetze ist in maßvoller Weise derart zu bewirken, daß eine Verletzung der Interessen und Gefühle der einzelnen Confessionen thunlichst vermieden werde.³ — Die Verhandlung der noch rückständigen zwei Religionsgesetze aber womöglich durch ein Compromiß anzustreben. —
5. Eine besondere Aufmerksamkeit ist der Nationalitätenfrage zuzuwenden. — Bei Festhalten an der ungarischen Staatsidee,⁴ sind wohl alle ungesetzlichen und staatsgefährlichen Tendenzen und Agitationen mit Entschiedenheit zu bekämpfen und niederzuhalten, andererseits aber alles taktvoll zu vermeiden, was zu berechtigten Klagen Anlaß geben könnte, und mit gewissenhafter Anwendung des Nationalitäten Gesetzes, gerechte und billige Wünsche (insbesondere bei Anstellungen öffentlicher Beamten, Gebrauch der Muttersprache in den Schulen usw.) nach Thunlichkeit zu berücksichtigen. —
6. Möglichst baldige Inangriffnahme und Durchführung der Verwaltungsreform.
7. Regelung des Vereins- und Versammlungsrechtes im administrativen oder legislativen Wege. —

8. Entsprechende Verfügungen im administrativen oder legislativen Wege gegen die Ausschreitungen und namenlose Zügellosigkeit der Presse. --
9. Energischere Bekämpfung der staatsgefährlichen Tendenzen der äußersten Linken (Unabhängigkeitspartei etc.). Aufgeben gewisser parlamentarischer Verbindungen mit^{a)} derselben und der Regierungspartei, und damit im Zusammenhange ein energischeres Auftreten gegen den Kossuth-Cultus, um womöglich eine endliche Ausrottung desselben zu erreichen.
10. Zuwendung einer besonderen Aufmerksamkeit der immer weiter und gefahrvoller um sich greifenden Arbeiterbewegung, insbesondere der landwirthschaftlichen im Alföld, und dem entsprechende Verfügungen. --
11. Beachtung der vom abgetretenen Ministerium mit der Regierung der jenseitigen Reichshälfte (namentlich dem dortigen Finanz- und Handelsministerium) bezüglich mehrerer noch schwebender Fragen getroffenen Vereinbarungen, wie z. B. rücksichtlich der Valutaregulirung, Spiritussteuer, Bankfrage etc.^{b)}
12. Vermeidung neuerer Versprechungen oder Verhandlungen in Bezug auf die Frage der sogenannten ungarischen Hoffhaltung (magyar udvartartás) ohne vorher eingeholter a. h. Genehmigung.⁵

Pápay s. k. eredeti, tintával írt tisztázata, írnagyságban, feloldalasan írva, 3 lap terj., keltetés nélkül. Az irat mellett van Pápay s. k. fogalmazványa is, amely rövidebben, más sorrendben ugyanczezeket a pontokat tartalmazza.

O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 21. Minister Crisis.

A 3., 6., 7., 8., 10. és 12. pont szövege ceruzával halványan át van húzva. — Ugyancsben a csomóban, a német szöveg mellett található a „Pontozatok az új magyar miniszterelnök számára” c. irat fogalmazványa is, amely a német eredeti át nem húzott pontjainak (1., 2., 4., 5., 9., 11.) magyar fordítását tartalmazza folytatólágos sorszámozással. Ezt kivonatossan ismerteti *Eckhart Ferenc: Magyarország története.* Bpest. 1933. 306. 307. l.

^{a)} A „mit” szó áthúzva és ceruzával fölé írva: „zwischen”:

^{b)} „etc” ceruzával áthúzva.

¹ A dátum valószínűleg jan. 10. Január 9-én délután Ferenc József még Széll Kálmánal kísérletezett, s Bánffy megbízására csak ezután kerülhetett sor. A megbízatást tudató táviratát viszont jan. 11-én 10 óra után adták fel s nem valószínű, hogy az irányelveket ez előtt, a kora reggeli órákban állították volna össze.

² Az említett közös minisztertanácsi üléseken „Az Osztrák-Magyar Monarchia védelmének további fejlesztésére irányuló rendszabályok” kérdéseit tárgyalták. Elhatározták, hogy az 1894–1899 közötti hat évben mintegy 60 millió forinttal növelik a közös hadsereg költségvetését. A vonatkozó közös minisztertanácsi jegyzőkönyveket l. HÍST. Min. d. Au. Pol. Arch. Int. XXXX. 281. R. M. R. Z. 378 és 379. (O. L. Filmtár. 1038. doboz).

Ferenc Józsefekre rendkívül jellemző, hogy miután ezt a pontot a magyar szövegből kihagyták, aggodalom töltötte el: vajon átvállalja-e az új kormány elődjének a közös hadsereg fejlesztésére vonatkozó kötelezettségét. Ezért a következő rendelkezést adta Pápaynak: „Ich bitte dem Baron Bánffy und dem künftigen Finanz Minister die beiden Protokolle des gemeinsamen Ministerrathes betreffend die künftige Steigerung der Armee, Marine und Landwehr Budgets lesen zu lassen, damit ich die vollkommene Beruhigung habe, daß sie die eingegangenen Verpflichtungen ihrer Vorgänger auch übernehmen.” Ferenc József s. k. feljegyzése Pápay számára. O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 24. Minister Crisis.

³ Vö. a 16. sz. irattal.

⁴ A „magyar állameszme” a magyar uralkodó osztályok közjogi-politikai fikciója volt, miszerint Magyarország lakosai az egységes magyar politikai nemzethez tartoznak, Magyarország tehát voltaképpen nemzetileg egységes állam. L. erre *Hanák Péter: A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén.* 55–56. l.

⁵ Vö. a 27. sz. irat 7. jegyzetével. Ferenc József, úgy látszik, Wekerlének a magyar udvartartásra vonatkozó fölöttébb szerény kísérletezéseit is sokallotta.

34.

Budapest, 1895. január 11.

Ferenc József táviratban tudatja Kálnoky külügyminiszterrel Bánffy Dezső kormányalakítási megbízását.

Chiffre-Telegramm des Kaiser und König
an den Minister Gfen Kálnoky in Wien.

Ungeachtet aller Versuche sind die Verhandlungen mit dem Banus resultatlos geblieben. Ich fand ihn bereits bei meiner Rückkehr^a schwankend und obwohl ihm die liberale Partei, die sich so wie die Presse im Allgemeinen während dieser Zeit ganz anständig benommen, acceptirte, glaubte er noch besondere Garantien für seine Aufgabe fordern zu müssen. In seinen^b diesfälligen^b mit meiner Zustimmung gehaltenen Conferenzen^c mit den Führern der liberalen Partei,² hat er namentlich die Fusionsfrage vielleicht zu sehr in den Vordergrund gestellt und sich mit den zustimmenden Versicherungen der Parteiführer nicht zufriedengestellt, sondern diesbezügliche Parteibeschlüsse gefordert, was aber als unmöglich erkannt wurde und sodann den Verdacht erweckte, daß er nur einen Ausweg suche um sich zu degagiren. — Er meinte jedoch, daß er sich auf die Parteiführer allein nicht vertrauensvoll stützen könne und da ihm hiernach^d der Glaube und das Selbstvertrauen zur Begründung einer Stabilität^e und erfolgreichen Thätigkeit mangle und er überzeugt sei, daß er sich nur resultatlos für immer abnützen würde, erklärte er wiederholt entschieden, die Aufgabe bei aller Opferwilligkeit jetzt nicht übernehmen zu können. Der Öffentlichkeit gegenüber wird er erklären, die ihm angebotene Mission nicht übernommen zu haben, weil er keine Hoffnung habe, außer der Durchführung der kirchenpolitischen Gesetze, eine Regierung zu bilden, welche auf positiver Grundlage Aussicht auf Stabilität bieten würde. Hiedurch meint er auch die ganze Verantwortung auf sich übernommen und das Scheitern seiner Candidatur im Bezug auf meine Person paralisirt^f zu haben.

Bei dieser entschiedenen Ablehnung und dem hiernach^g erwachsenen Mißtrauen zwischen ihm und der Partei, konnte seine Candidatur nicht weiter forciert werden.

Da nun auch Széll, der schon früher Fusions-Bestrebungen^h geneigt war, aus ähnlichen Gründen, wie der Ban, zur Begründung eines dauerhaften Zustandes dermalenⁱ keine Hoffnung hat, zu einen Übergang^j aber sich nicht abnützen will, für später übrigens, wenn die Dinge mehr gereift sein werden und es nothwendig sein sollte, seine Dienste bereitwilligst^k zur Verfügung stellte, so erübrigt mir, auch nach der Ansicht aller Vernommenen leider nichts Anderes, als zu Bánffy, der sich der Unterstützung der Partei erfreut, zu greifen, den ich heute zu mir beschieden^l um ihm unter Vorhalt einiger maßgebender Punktationen,³ die Cabinetsbildung anzubieten.

Es ist dies wohl keine befriedigende Lösung, für den Augenblick jedoch nicht Anders möglich.

Ich überlasse es Ihrem Ermessen, den für die Öffentlichkeit geeigneten Theil dieser Mittheilung, zur richtigen Darstellung der Sachlage in den Zeitungen, zu verwenden.

Számjeles távirat fogalmazványa. Pápay s. k. eredeti, tintával írt fogalmazványa írnagyságú papíron feloldalasan írva, 1 lap terj.

O. L. Nachlaß Pápay. Kart. 21. Minister Crisis.

Az irat utolsó lapján Pápay kézírásával, ceruzával rávezetve: „(Von Sr M. a

h. eingesehen und approbirt.)" Alatta König kézírásával, tintával: „Exp. Budapest, 11/1 895 11 Uhr Vm.”

A távirat desiffrozott kézírásos példánya megtalálható HStA. Min. d. Äu. Pol. Arch. Int. XXXI. c. A másolat szövege stílusán eltér az eredetitől, az eltéréseket a szövegkritikai jegyzetek között a másolatra való külön hivatkozás nélkül közöljük.

A másolat első lapján található feladás és érkezés időpontja nem teljesen egyezik a fogalmazványon találhatóval: „Aufg. 10 U. 40 M. a. m., einget. 12 U. 30 M. p. m.” Ugyanesak az első lapon, felül olvasható Kálnoky s. k. és kézjeggyével ellátott megjegyzése: „Fst. Windsehgrätz zur Kenntnismahme übersendet.”

- a) *seiner*
- b) *diesfällig*
- c) *Conferenz*
- d) *hiemach*
- e) *stabülen*
- f) *paralysirt*

- a) *hiemach*
- a) *Fusionsbestrebung*
- b) *dermalis*
- b) *Übergange*
- b) *bereitwillig*
- b) *beschied*

¹ Ti. Budapestre, 1895. jan. 5-én.

² L. a 32. sz. iratot.

³ L. a 33. sz. iratot.

Az iratokban szereplő személyek névmutatója

(1894. dec. 31-i állapot)

Andrássy Aladár gróf, a főrendiház tagja	Fabiny Teofil, szabadelvű p. képviselő
Andrássy Gyula gróf (ifj.), a király személye körüli min.	1886—1889 igazságügyi min.
Andrássy Tivadar gróf, a képviselőház al-elnöke	Falk Miksa, szabadelvű p. képviselő, a Pester Lloyd főszerkesztője
Apponyi Albert gróf, képviselő, a Nemzeti Párt vezére	Fejérváry Géza báró, honvédelmi min.
Ábrányi Kornél, nemzeti p. képviselő, publicista	Fest Lajos, szabadelvű p. képviselő
Bánffy Dezső báró, a képviselőház elnöke	Festetich Tassiló gróf, főpohárnokmester, a főrendiház tagja
Beniczky Ferenc, Pest m. főispánja, szabadelvű p. képviselő	Festetits Andor gróf, földművelésügyi min.
Bethlen András gróf, szabadelvű p. képviselő, 1890—1894 jún.-ig földművelésügyi min.	Gyürky Ábrahám gróf, 1872-től Nógrád, később Nyitra vm. főispánja, 1891-től szabadelvű p. képviselő, 1894-ben a pártból kilépett
Bittó István, 1874—1875 min.-eln.	Helfy Ignác, függetlenségi p. képviselő
Bolgár Ferenc, nemzeti p. képviselő	Hieronymi Károly, belügymin.
Branković, Georgije, karlócai érsek, szerb patriárka, a főrendiház tagja	Horánszky Nándor, képviselő, a Nemzeti Párt elnöke
Busbach Péter, szabadelvű, Budapest belváros képviselője	Horváth Gyula, nemzeti p. képviselő, a Magyar Hírlap főszerkesztője
Csáky Albin gróf, szabadelvű p. képviselő, 1888—1894 jún.-ig vallás- és közoktatásügyi min.	Huszár Károly báró, szabadelvű p. képviselő
Darányi Ignác, szabadelvű p. képviselő, a párt alelnöke	Josipovich Imre, horvát-szlavón-dalmát min.
Degenfeld-Schomburg József gróf, Hajdú vm. és Debrecen főispánja, a főrendiház tagja	Justh Gyula, függetlenségi p. képviselő, a párt egyik frakciójának vezére
Dessewffy Aurél gróf, az OMGE elnöke, a főrendiház tagja	Kállay Béni, közös pénzügyminiszter
Eötvös Lóránd báró, vallás- és közoktatásügyi min., a M. Tud. Akadémia elnöke	Kálnoky Gusztáv gróf, közös külügyminiszter
	Károlyi Gábor gróf, függetlenségi p. képviselő
	Károlyi Sándor gróf, nemzeti p. képviselő, az agráriusok vezére

- Károlyi Tibor gróf, a főrendiház alelnöke
 Kemény Kálmán báró, Alsó-Fejér vm. főispánja, a főrendiház tagja
 Klauen-Héderváry Károly gróf, horvát bán
 Kossuth Ferenc, Kossuth Lajos idősebb fia, apja halála után, 1894 őszén tért vissza Magyarországra
 König Károly, kabinetirodai tanácsos
 Latinovits Ernő, szabadelvű p. képviselő, 1894-ben kilépett
 Lobkowitz L. Rudolf herceg, táborszer-nagy, a budapesti IV. hadtest parancs-noka, a főrendiház tagja
 Lukács Béla, kereskedelemügyi min.
 Nikolics Fedor báró, a szerb királyi családdal rokonságban álló szabadelvű p. képviselő
 Nopcsa Elek báró, szabadelvű p. képviselő, a Nemzeti Színház intendánsa
 Nyáry Béla báró, szabadelvű p. képviselő
 Orczy Béla báró, országbíró, a főrendiház tagja, 1879—1891 a király személye körüli min.
 Pápay István, kabinetirodai osztályfőnök, a magyar ügyek referense
 Perczel Dezső, szabadelvű p. képviselő, a képviselőház alelnöke
 Román, Miron, g. kel. román érsek és metropolita, a főrendiház tagja
 Schlauch Lőrinc, nagyváradi püspök, a főrendiház tagja
 Solymossy László, szabadelvű p. képviselő
 Szabó Miklós, a Kúria elnöke, a főrendiház tagja
 Szapáry Gyula gróf, a szabadelvű pártból kilépett disszidensek vezére, 1890—1892 min.-elnök
 Széll Kálmán, szabadelvű p. képviselő, a Jelzáloghitelbank és a Leszámitoló- és Pénzváltóbank elnöke, 1875—1878 pénzügyminiszter
 Szilágyi Dezső, igazságügyi min.
 Szlávy József, a főrendiház elnöke, 1872—1874 min.-eln.
 Szögyény-Marich László gróf, berlini nagykövet, 1891—1892 a király személye körüli min.
 Thallóczy Lajos, a közös pénzügyminiszterium levéltárának igazgatója, udvari tanácsos, történész
 Tisza Kálmán, a szabadelvű párt legbefolyásosabb vezetője, 1875—1890 min.-eln.
 Tisza István, szabadelvű p. képviselő
 Ugron Gábor, függetlenségi p. képviselő, a párt egyik frakciójának vezére
 Vaszary Kolos, hercegprímás, a főrendiház tagja
 Wekerle Sándor, min.-eln. és pénzügymin.
 Windischgrätz, Alfred, Fürst, osztrák min.-eln.
 Zichy Nándor gróf, a főrendiház tagja, a katolikus néppárt vezére

A német szövegekben előforduló nem közhasználatú rövidítések

- Abds. = Abends
 Abgeordn. = Abgeordnete, -n
 a. h. = allerhöchst
 beil. = beiliegend
 Cab. = Cabinet
 ehrcrb. = ehrcrbietig, -st
 Ew. M. = Eure Majestät
 G. A. = Gesetzartikel
 gr. or. = griechisch-orientalisch
 parlament. = parlamentarisch
 Präs. = Präsident
 Regg. = Regierung
 rum. = rumänisch
 serb. = serbisch
 S. M. = Seine Majestät
 ung.~ungar. = ungarisch

П. ХАНАК

ДОКУМЕНТЫ К ИСТОРИИ ВЕНГЕРСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВЕННОГО КРИЗИСА
1894—1895 ГГ.

Резюме

В конце 1894 г. провалилось правительство Векерле, создавшее либеральные церковно-политические законы. После продолжительных попыток, как временное решение, барон Деже Банфи создал новое правительство. Продолжившийся несколько недель правительственный кризис хорошо освещает внутривластные проблемы дуалистической Венгрии.

Правительство Векерле стремилось путем церковно — политических реформ дать другое направление обсуждению стоящего на переднем плане политической жизни т. наз. «государственно-правового вопроса» — выпадов против соглашения 1867 г. Либеральные церковно-политические реформы, однако, вызвали сильное сопротивление католического высшего духовенства, аристократов-консерваторов в Венгрии и возражение венских придворных кругов, главным образом Франца Йосефа. В дилемме правоверности в области религии и в области династических и государственно-правовых интересов государь наконец решился за последние: в декабре 1894 г. он утвердил самые важные церковно-политические законопроекты. В то же время он выявил таким образом свое недоверие правительству Векерле, что оно было принуждено отказаться.

В отношении решения правительственного кризиса боролись две политических группы, два течения. Поддержанные государем консерваторы стремились путем фузии стоящих на основе соглашения 1867 г. партий, под руководством графа Кароля Куен—Хедервари, бана Хорватии привести к господству правительство — и вместе с тем течение — консервативного оттенка. Вторая группа, находящаяся под влиянием Кальмана и Иштвана Тиса отклонила фузию с консерваторами, она предпочитала переходное правительство под руководством председателя парламента Деже Банфи, имеющего меньший вес в политической жизни.

*

Выдвинутые из обширного материала документов более важные, сообщенные здесь освещают события, повороты периода с октября 1894 г. до половины января 1895 г., изобилующего в боях за позиции, в интригах и тактических маневрах. Они проливают свет за кулисы венского двора и венгерской политической жизни, показывают причины, ход падения правительства Векерле, освещают акции, ловкие ходы в интересах назначения Куен—Хедервари, вернее Банфи, воспользующиеся всеми средствами; они показывают официальные переговоры относительно создания правительства, обстоятельства назначения Куен—Хедервари и провала фузии, и наконец назначения Банфи. В документах где-то показываются и тяжелые проблемы, которые уже в половине 90-х годов XIX в. все более утрудняли неизменное сохранение, конституционное управление дуалистической системой Австро-венгерской монархии.

*

Документы происходят в подавляющем большинстве из фондов Венгерского национального архива, главным образом из фонда Кабинетсархив, Гехеймактен (Нахлас Папаи), из документов Бени Каллай, бывшего общим министром финансов, сохраняющихся в семейных архивах и из правительственных документов. Некоторые документы взяты из сохраняющихся в Венгерском национальном архиве фотокопий, снятых с материала министерства иностранных дел и кабинетской канцелярии Государственного архива в Вене. Автор стремился включить в примечания и основные данные не сообщенных здесь документов.

P. HANÁK

DOCUMENTS RELATIFS A L'HISTOIRE DE LA CRISE GOUVERNEMENTALE
DANS LES ANNÉES 1894—95

Résumé

En 1894 le gouvernement Wekerle, ayant créé les lois de politique ecclésiastique libérale, fit échec. Après de longues expérimentations c'était Dezső Bánffy qui, comme solution de fortune, forma le nouveau cabinet. La crise qui avait duré plusieurs semaines, éclaira nettement les problèmes de politique intérieure de la Hongrie dualiste.

Par ses réformes de politique ecclésiastique le gouvernement Wekerle s'efforçait de tourner dans une autre direction les attaques dirigées contre la question de droit publiques, à savoir le compromis de 1867, étant au premier plan de la vie politique. Mais les réformes de la politique ecclésiastique libérale provoquèrent, d'une part, la vive résistance du clergé catholique et de l'aristocratie conservatrice et, d'autre part, l'aversion des cercles de la cour de Vienne et surtout celle de François Joseph. Le souverain placé devant le dilemme de l'orthodoxie religieuse et de l'orthodoxie du pouvoir dynastique s'est, enfin, décidé pour ce dernier: au mois de décembre de 1894 il sanctionna les principaux projets de loi relatifs à la politique ecclésiastique. En même temps il exprima sa méfiance envers le gouvernement Wekerle à un tel point, que celui-ci fut contraint de démissionner.

En ce qui concerne la solution de la crise gouvernementale, ce sont deux groupes politiques, respectivement deux tendances politiques, qui luttaient entre eux. Les conservateurs, appuyés aussi par le souverain, entendaient aider l'avènement au pouvoir — sous la direction de Károly Khuen-Héderváry, ban de Croatie — d'un gouvernement de caractère conservateur et, en même temps, une tendance conservatrice à réaliser par la fusion des partis adhérents du compromis de 1867. L'autre groupe, sous l'influence de Kálmán et d'István Tisza, se refusait à la fusion avec les conservateurs et voulut plutôt un cabinet en tête avec Dezső Bánffy, président de la Chambre, personnage de moindre gravité dans la vie politique.

*

D'une riche matière de source et ne relevant que les plus importantes, les écrits y communiqués mettent en relief les événements et les tournures politiques de la période allant du mois d'octobre 1894 jusqu'au milieu du mois de janvier 1895, période caractérisée, d'ailleurs, par des luttes pour les positions, par des intrigues et par de différentes manœuvres. Ils nous permettent de jeter un coup d'œil derrière les coulisses de la cour de Vienne et de la vie politique hongroise, ils présentent les causes de l'effondrement du cabinet Wekerle et le déroulement de son échec, reflètent les actions et les manœuvres — ne se révélant pas difficiles sur les moyens — faites en faveur de la nomination de Khuen-Héderváry, respectivement de celle de Bánffy, rendent compte des entretiens officiels relatifs à la constitution du cabinet et aux conditions du mandat de Bánffy, de l'échec de la fusion et, enfin, de celles de la nomination de Bánffy. Les écrits parlent, çà et là, de ces graves problèmes qui, au milieu des années 1890 encombraient de mieux en mieux le maintien du régime dualiste et le gouvernement constitutionnel de la Monarchie Austro-Hongroise.

*

Les écrits sont, pour la plupart choisis du fonds des Archives Nationales Hongroises, en premier lieu du fonds du Kabinetsarchiv, Geheimakten (Nachlass Pápay), des papiers de Béni Kállay (ancien Reichsfinanzminister) et des papiers ministériels. Quelques documents ont été empruntés aux fac-similés gardés dans la filmothèque des Archives Nationales Hongroises faits de la matière relative au ministère des affaires étrangères et au cabinet du ministre gardés dans les Archives d'État de Vienne (Staatsarchiv). Les notes comportent les principales données des écrits qui n'y sont pas publiés.